Sayı: 3 Yıl: 2021 Haziran
ISSN: 2687-2722

TÜRK DİN PSİKOLOJİSİ DERGİSİ

3

TDPD

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

3

TDPD

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı | Issue: 3 ● Haziran | June 2021
ISSN: 2687-2722

Sahibi | Owner
Prof. Dr. Mustafa Koç

Yazı İşleri Müdürü | Responsible Manager
Kasım Kaya

Editör | Editor
Prof. Dr. Ali Rıza Aydın

Editör Yardımcısı | Associate Editor
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Dağcı

Yayın Kurulu | Editorial Board
Prof. Dr. Ali Ayten • Marmara Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Ali Ulvi Mehmedoğlu • Marmara Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Amber Haque • Doha Institute for Graduate Studies • Katar
Prof. Dr. James L. Cox • University of Edinburgh • İskoçya
Prof. Dr. James Meredith Day • University of Louvain • Belçika
Prof. Dr. Michael E. Nielsen • Georgia Southern University • ABD
Prof. Dr. Muammer Cengil • Hitit Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Özer Çetin • Balıkesir Üniversitesi • Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Sema Yılmaz • Cumhuriyet Üniversitesi • Türkiye

Danışma Kurulu | Advisory Board
Prof. Dr. Âdem Şahin • Necmettin Erbakan Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Halil Apaydın • Amasya Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Hasan Kaplan • İbn Haldun Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Hasan Kayıklık • Çukurova Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Hayati Hökelekli • İstanbul Aydın Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Saffet Kartopu • K. Maraş Sütçü İmam Üniversitesi • Türkiye
Doç. Dr. Behlül Tokur • Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi • Türkiye
Doç. Dr. Mebrure Doğan • Afyon Kocatepe Üniversitesi • Türkiye

Türkçe Metin Düzeltme | Turkish Proofreading
Şeyma Nur Kayacan • Halime Hilal Taşkın • Büşra Nur Yüksel

İngilizce Metin Düzeltme | English Proofreading
Hamidullah Genç • Senanur Koç

Tasarım | Design
Prof. Dr. Mustafa Koç

Yönetim Yeri ve Adresi | Executive Office
Büyükdere Mahallesi Prof. Dr. Nabi Avcı Bulvarı No: 4
26040 - Odunpazarı/Eskişehir

Telefon | Phone: +90 222 217 57 57
E-posta | E-mail: turkdinpsikolojisidergisi@gmail.com
Web: http://dergipark.org.tr/tr/pub/tdpd

Yayın Türü | Type of Publication
Uluslararası Süreli Yayın • International Periodicals

Yayın Periyodu | Period of Publication
Altı ayda bir (Haziran-Aralık) yayınlanır
Published biannually • June – December

Basım Tarihi | Date of Publication
30 Haziran • 30 June 2021

Basım Yeri | Place of Publication
Özcan Ofset
Gülbahçe Mahallesi 8. Doğan Sokak No: 4
16240 - Osmangazi/Bursa
Telefon: +90 224 254 77 14

© Mustafa Koç

TDPD

- Türk Din Psikolojisi Dergisi'nin *misyonu*, din psikolojisi alanında zengin içerikte ve kalitede akademik çalışmalar yayımlayarak Türk din psikolojisi literatürüne katkı sağlamak ve bu çalışmaları akademik topluluğa ulaştırmaktır.
- The *mission* of Turkish Journal for the Psychology of Religion is to contribute to the literature of Turkish psychology of religion by publishing academic studies in the field of psychology of religion with a rich content and quality and to convey these studies to the academic community.
- Türk Din Psikolojisi Dergisi'nin *vizyonu*, akademik dergicilikte din psikolojisi alanında dünyanın önde gelen ve saygın akademik dergileri arasında olmaktır.
- The *vision* of Turkish Journal for the Psychology of Religion is to become one of the world's leading and respected academic journals in the field of psychology of religion in academic journalism.

TDPD
Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

İ ç i n d e k i l e r | C o n t e n t s

■ **Editörden |** From Editor……...7-8
■ **Makaleler |** Articles

Enneagram Kişilik Modeli Bağlamında İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Kişilik Özelliklerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi
Examination of Personality Traits of Faculty of Theology Students in Terms of Some Variables in the Context of Enneagram Personality Model
Ali Yüksel & Muhammed Kızılgeçit……..……..…9-38

Sezai Karakoç'un Kişiliği ve Dini Hayatı Üzerine Psiko-Biyografik Analizler
Psycho-Biographical Analysis on Sezai Karakoç's Personality and Religious Life
Lutfiye Dere & Habil Şentürk……..……39-57

Din Sosyal Psikolojisi Perspektifinden Toplumsal Patolojilerle Başa Çıkma Süreçleri Üzerine Değerlendirmeler
Evaluations on Coping Processes with Social Pathologies from the Perspective of Social Psychology of Religion
Yusuf Fırıncı……...……...…….....…59-89

Türk Din Psikolojisi Çalışmalarında 'Yetişkinlik Dönemi Dinsel Gelişimi' Literatürü (1966-2021) Üzerine Bir Araştırma
A Research on 'Religious Development in Adulthood' Literature (1966-2021) in Turkish Psychology of Religion Studies
Kader Cansu Abay……...…….91-113

Semitik Metinlerde Apokaliptik Anlatımlar Üzerine Psiko-Fenomenolojik Analizler
Psycho-Phenomenological Analysis on Apocalyptic Narratives in the Semitic Texts
Mustafa Turhal…...……..…….…….115-160

Türk Din Psikolojisinde Akademisyen Bir Din Psikoloğu: Habil Şentürk Üzerine Biyografik Bir Araştırma
An Academical Psychologist of Religion in Turkish Psychology of Religion: A Biographic Research on Habil Şentürk
Mustafa Koç……...……..…161-221

■ **Kitap İncelemeleri |** Book Reviews

İmtihan Psikolojisi
Psychology of Examination
Rumeysa Ergin……...……..……223-232

Umudun Psikolojisi ve Teolojisi
The Psychology and Theology of Hope
Sümeyye Nur Kaya…..……..……..……...……233-239

Din Psikolojisinin 200'ü
200 of the Psychology of Religion
Ali Yüksel……..……..…..……...……..…..…….241-252

■ **Yazar Bilgileri |** Author Information……...…253-255
■ **Yayım ve Yazım İlkeleri |** Principles of Publishing and Writing….257-260

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion
Sayı: 3 ● Haziran 2021 ● 115-160
Issue: 3● June 2021 ● 115-160

Semitik Metinlerde Apokaliptik Anlatımlar Üzerine Psiko-Fenomenolojik Analizler

Psycho-Phenomenological Analysis on Apocalyptic Narratives in the Semitic Texts

Mustafa Tural

Dr.
Ahmetpaşa Ortaokulu
Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni
E-posta: musttr@gmail.com
Orcid: 0000-0002-8755-8319
Kayseri / Türkiye

Dr.
Ahmetpaşa Secondary School
Religious Culture and Ethics Teacher
E-mail: musttr@gmail.com
Orcid: 0000-0002-8755-8319
Kayseri / Turkey

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü ● Article Type	Araştırma ● Research
Geliş Tarihi ● Received	19 Nisan 2021 ● 19 April 2021
Kabul Tarihi ● Accepted	23 Haziran 2021 ● 23 June 2021

Özet

Eskatolojisi olan her din, küresel boyuttaki felaketlerden bahsetmekte ve kendi inananları için mutlak bir mutlu son vadetmektedir. Dinî metinlerin, 'küresel bir yıkım' yaşanacağı ve ardından 'mutlu bir hayat' başlayacağına dair anlatımları doğrultusunda oluşan beklentiler, hem birey hem de toplum açısından oldukça güçlü bir güdüleyici olma özelliği taşımaktadır. Kehanetlerin gerçekliği veya gerçekleşebilirliği konusu tartışmaya açık olsa bile böylesi bir beklentinin var olduğu gerçeği inkâr edilemez bir olgudur. Bir beklentinin gücü, gerçekleşeceğine olan inanç kadardır. Dinî anlatımlarla şekillenen beklentiler, tarih boyunca toplumların bilinçaltında var olmuş, bireylerin algılarını etkilemiş ve toplumların tutumlarının belirlenmesinde etkin bir rol oynamıştır. Dinî metinlerin anlatımlarının etkisiyle ortaya çıkan duygularla gelişen algılar, bireylerin ve toplumların nasıl davranacakları hususunda karar vermeleri noktasında etkili olmuştur. Bu sebeple Semitik dinlere inanan insanların algılarına ve tutumlarına tesir eden motiflerin tespit edilmesi araştırmanın temel problemini oluşturmaktadır. Semitik dinî kitaplardan hem Yahudilerin hem de Hristiyanların inanmakta olduğu 'Hezekiel Kitabı' ve 'Daniel Kitabı' ile Hristiyanların inanmakta olduğu 'Apocalypse kitaplarında yer alan anlatımların tasvirinin yapılması, bulguların İslami literatürle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi ve benzerlik gösteren temaların tasnifinin yapılması amaçlanmaktadır. Öncelikle Semitik metinlerde anlatılan kıyamet alametleri, Dünya'nın sonu ve ölümden sonraki yaşam gibi konuların tasviri yapılmıştır. Daha sonra tematik olarak tanımlanan olgular fenomenolojik olarak tasnif edilmiştir. Son olarak da dini metinlerdeki olgusal benzerlikler ve farklılıklar belirtilmiştir. Sonuç olarak bazı benzerlikler bulunmuştur. Bu benzerlikler, mutlak olarak bire bir aynı özellikler taşımamaktadır ancak metinlerde anlatılan tema, olaylarda bahsi geçen karakterler, karakterlerin isimleri, fiilleri veya neden oldukları sonuçlar açısından bazı benzerlikler veya yakınlık gösteren olgular birbirleriyle ilişkilendirilmiştir. Kıyamet öncesi gerçekleşecek felaketlerden veya savaşlardan bahseden her din, kendi müntesiplerinin mutlak doğru ve haklı olduğunu savunmakta ve tanrısal inayet sayesinde kendi taraftarlarının kurtuluşa ve galibiyete ulaşacağını iddia etmektedir. Her din, kendi inananlarına ölümden sonraki hayatlarında mutlak bir mutlu son vadetmektedir. Ayrıca her dinde bir beklenen kurtarıcı inancına rastlamak mümkündür ancak bu kurtarıcı bütün dünya insanları için değil sadece o dinin müntesiplerini kurtarmak için gelecektir.

Anahtar Kelimeler

Din psikolojisi • Apokaliptik anlatım • Kehanet • Algı • Tutum

Abstract

Every religion with an eschatology speaks of global catastrophes, and promises an absolute happy ending for their believers. The expectations formed in line with the narratives of religious texts that state there will be a 'global destruction' and then a 'happy life' are a very powerful motivator for both the individual and the society. Even though the reality or plausibility of the prophecies is open to debate, the fact that such an expectation exists is an undeniable fact. The strength of an expectation is the belief that it will come true. Expectations shaped by religious expressions have existed in the subconscious of societies throughout history, influenced the perceptions of individuals and played an active role in determining the attitudes of societies. The perceptions that develop with the emotions that arise under the influence of the narratives of religious texts have been effective in deciding how individuals and societies will behave. For this reason, determining the motives that affect the perceptions and attitudes of people who believe in Semitic religions constitutes the main problem of the research. It is aimed to describe the narratives in book of Ezekiel and book of Daniel that is deemed sacred by Jews and Christians, and the Apocalypse of John that is deemed sacred by Christians, to evaluate the findings in comparison with the Islamic literature, and to classify the themes that show similarities. First of all, subjects such as portents of doom, the end of the world and the life after death, which are told in Semitic texts, are described. Later, the cases defined thematically were classified phenomenologically. Finally, factual similarities or differences in religious texts are stated. As a result, some similarities were found. These similarities do not have the exact same features in absolute terms, but the facts that show some similarities or closeness in terms of the theme described in the texts, the characters mentioned in the events, the names of the characters, their actions or the results they cause are associated with each other. Every religion that talks about disasters or wars that will take place before the apocalypse, defends that its followers are absolutely right and upon truth, and claims that their followers will achieve salvation and victory thanks to the divine grace. Every religion promises its believers an absolute happy ending in the afterlife. In addition, it is possible to find a belief in savior in every religion, but this savior will not come to save not all the people of the world, but only to the followers of the religion in question.

K e y w o r d s
Psychology of religion • Apocalyptic narrative • Divination
Perception • Attitude

Giriş

Dünya tarihi boyunca her toplumun bir inanç sistemi, var oluşu açıklayan bir ontolojisi ve dünyanın sonunu anlatan bir eskatolojisi var olagelmiştir (Sharpe, 2000: 24-101). Zaten bir inanç sisteminin 'din' sıfatını kazanabilmesi için mutlaka kendi inananlarına 'başlangıç' ve 'son' hakkında bilgiler vermesi gerekmektedir. Günümüze kadar varlığını korumayı başarabilmiş dinî metinlerin neredeyse tamamında hatta pek çok mitolojik ve folklorik anlatımda, başlangıç (*yaratılış*) olgusu ile son (*kıyamet*) olgusu hakkında birbirine benzer bilgiler verilmektedir.

Tarih boyunca insanlık, evrenin ve kendi türünün nasıl başladığı konusunu merak etmiş ve dinî anlatımların ötesinde de bazı bilgiler elde edebilmek için kozmik âlemden maddenin en küçük birimi olan atomlara varıncaya kadar inceleyebileceği her şeyi araştırma konusu edinmiştir. Varoluşu anlama gayreti, insanlık tarihi boyunca önemli bir merak konusu olmuştur. Varoluşun nasıl başladığı sorusuyla birlikte nasıl son bulacağı konusu veya felaketlerin yaşanması ihtimali ise insanlığı meraktan öteye taşımış kaygıya düşürmüştür.

Tutumların bireylerin psikolojik obje ile alâkalı duygu, düşünce ve davranışlarını istikrarlı bir şekilde belirlediği ifade edilmektedir (Arslan, 2009: 91). Dinî bilgilerin kaynağı konumunda olan metinler, o dine inanan insanlar için psikolojik bir obje konumundadır. Hiçbir din mensubu, müntesibi olduğu dinin kutsal metinlerinden kuşku duymaz ve doğruluğunu asla tartışmaz. Dinî metinlerin içerdiği bilgileri mutlak doğru kabul eder. Bu bilgiler doğrultusunda kurumsallaşmış olan normatif inanç sistemleri, mensuplarının nasıl inanması, nasıl davranması ve hatta nasıl hissetmesi gerektiği konularında kurallar koyarak bireylerinin algılarına ve tutumlarına tesir ederler. Bu bağlamda sahip olunan algılar ve tutumlar, bireysel ve toplumsal hareketlerin seyrini etkileyebilecek bir güce sahiptir.

Bireysel ilkelerin kaynağı konumunda olan 'inanç' kavramının 'tutum' kavramı ile birlikte ele alınması gerektiği ve bu iki kavramın birbirlerine neden-sonuç ilişkisiyle bağlı olduğu ifade edilmiştir (Tütüncü & Küçükusta, 2007: 3). İnanç kadar motive edici, bireylerin algı ve tutumlarına tesir eden bir güdüleyici yoktur. Dolayısıyla dinî anlatımların şekillendirdiği bireysel ve kolektif algıların, tutum ve davranışlara dönüşmemesi mümkün değildir.

Günümüz insanlarının büyük çoğunluğunun inandığı ve evrensellik özelliği kazanmış olan Semitik dinler (*Yahudilik, Hristiyanlık, İslamiyet*)

ile Asya dinleri (*Hinduizm, Budizm, Caynizm*), yaşamakta olduğumuz dönemi 'son dönem' (*ahir zaman*) olarak tanımlamaktadırlar. Bu dinlerin kutsal metinlerinde veya zamanla dinsel bir mahiyet kazanmış olan mitolojik veya folklorik anlatımlarda, son dönemde ortaya çıkıp insanoğluna küresel çapta zararlar verebilecek karakterlerden, doğal felaketlerden ve tanrısal iradeyi yeryüzünde hâkim kılacak olan kurtarıcılardan bahsedilmektedir. Bu tarz bilgilere, geleneksel dinlerin folklorik anlatımlarında da rastlanmaktadır. Örneğin Türk mitolojisinde 'kalan son zaman' veya 'kalkılan, dirilinen gün' gibi anlamlara gelen 'Kalganan Gün' ve 'Kalgançı Çak' deyimlerinin yer aldığı görülmektedir (Uslu, 2016: 154).

Bu çalışma, gelecekte yaşanacağı ifade edilen olayların anlatıldığı dinî metinlerin otantikliği veya sıhhati gibi konularla ilgilenmemektedir. Zira asıl belirleyici unsur metinlere olan inanç düzeyi ve bireylerin psikolojilerine tesir gücüdür. Bir anlatımın tanrısal bir kaynaktan gelmiş olması ile birileri tarafından sonradan uydurulmuş olması arasındaki fark elbette önemlidir. Birileri tarafından söylenmiş olmakla birlikte sonradan çokça anlatılması sebebiyle şöhret bulup halk tarafından dinî metin olarak kabul edilen ifadelerin otantikliği, sıhhat derecesi veya dinî değer taşıyıp taşımaması konusu İlahiyat Bilimi açısından oldukça önemlidir. Ancak apokrif veya tamamen uydurma bir metin veya kaynağı belli olmayan anonim bir anlatım bile olsa eğer bu anlatım toplum tarafından tanrısal bir bilgi olarak algılanıp inanılmış ve benimsenmiş ise bu bilgi kişilerin algı, tutum ve davranışlarında belirleyici bir etkiye neden olacaktır. Toplum tarafından kabul görmüş olan bir bilginin kaynağı apokrif de olsa kanonik de olsa sebep olduğu algı ve bireyin tutum ve davranışları üzerindeki belirleyici etkisinden dolayı Din Psikolojisi açısından üzerinde düşünülmesi gereken bir konu olma özelliğini hak etmektedir.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasında yaşamakta olan insanlardan pek çoğunun inanmakta olduğu dinî metin anlatımlarında yer alan bilgilerden etkilenerek algı ve tutum oluşturacağı varsayılmaktadır. Bu sebeple dini metinlerde yer alan 'son savaş', 'kurtarıcı' veya 'yeryüzü cenneti' gibi apokaliptik olguların psikolojik ve psiko sosyolojik tesirinin tespitini mümkün kılabilmek amacıyla, bazı dinî metinlerin anlatımlarının tasvirinin yapılması ve tematik benzerliklerin tasnifinin karşılaştırmalı olarak yapılması amaçlanmaktadır.

Dinî metinlerin anlatımlarının bireyde oluşturduğu duygular, bireyi güdüleyerek onun tutum ve davranışlarına tesir etmektedir. Bu metinlerin anlatımlarının insan psikolojisi üzerindeki etkisinin incelenmesi, bireyleri harekete geçirebilecek güdülerin tespitini ve tasnifini yapmayı

gerekli kılmaktadır. Bu tarz bir çalışma, metinlerin muhtevasından kurallar çıkartmayı amaçlayan normatif bir çalışmadan farklı bir yöntembilim kullanmayı zorunlu kılmaktadır. Bu sebeple, multidisipliner bir alan olan din bilimleri bünyesinde yer alan karşılaştırmalı dinler tarihi, din psikolojisi ve din fenomenolojisi gibi bilimlerin genel metodolojisi olan anlamayı, tanımlamayı ve sınıflandırmayı esas alan bir yöntembilim kullanılmıştır.

Metaforik bir anlatım üslubuna sahip olan apokaliptik kehanetlerin anlaşılması noktasında pek çok farklı yorum yapılmış olup günümüzde bunlara yenileri eklenmektedir. Bu durumda hangi yorumun esas alınacağı konusu çözümü olmayan bir problem oluşturmaktadır. Bu sebeple sadece dinî metinlerin okunduğunda herkes tarafından ilk anlaşılan açık manası yorumsuz bir şekilde özetlenerek değerlendirilecektir. Dinî metinlerin karşılaştırmalı olarak tasvirinin yapılması ve sadece benzer temaların, figürlerin, kavram ve terimlerin yorumsuz bir şekilde tasnifinin yapılması, dinî metinleri okuyan herkesin zihninde oluşacak ilk algının sağlıklı bir şekilde saptanabilmesine olanak tanıyacaktır. Bu amaçla öncelikle hem Yahudiler hem de Hristiyanlar için birinci derecede kutsal metin olma özelliği taşımakta olan Hezekiel Kitabı ile Daniel Kitabı'nın (Nahum, 2005: 878-879) Apokaliptik anlatımlarının metin incelemesi ve kısa bir tasviri yapılacaktır. Daha sonra bu metinlerdeki bilgilerin Hristiyanların ve Müslümanların kaynaklarında yer alan bilgilerle karşılaştırması yapılıp benzer temaların tasnifi yapılacaktır. Ardından Hristiyanların birinci dereceden kutsal kitap olarak kabul ettiği Apocalypse Kitabı'nın metin incelemesi yapılıp burada yer alan bilgiler İslami kaynaklarda yer alan bilgilerle karşılaştırılarak tematik benzerlik gösteren fenomenlerin tasnifi yapılacaktır. İslami kaynaklardaki apokaliptik (*ahir zaman alametleri*) bilgilerin müstakil bir tasnifi ayrıca yapılmayacaktır zira İslami kaynaklarda yer alan apokaliptik bilgiler karşılaştırmalı olarak diğer kitapların tasvirlerinin ardından tasnif edilecektir.

a. Ümit ve Kaygı Duyguları

Din kurumunu psikolojik bakış açısıyla inceleyen din psikolojisi, insanın duygu, düşünce ve davranışları içerisinde dinî özellikler taşıyan her belirtiyi inceleme konusu yapar (Hökelekli, 1998: 6-8). Bu bağlamda din psikolojisi dinî bilgilerin kaynağını, anlaşılma şeklini veya nasıl davranışa dönüştürülmesi gerektiğini araştırmaktan ziyade bu bilgilerin insan üzerinde gerçekleştirdiği etkiyi inceler. Sosyal psikoloji ise bireylerin duygu, düşünce ve davranışlarının başkalarının gerçek veya hayali varlığından etkileniş tarzını anlama ve açıklama çabasıdır (Kağıtçıbaşı, 1999: 19-21). İnanan insan inandığı dinî metinlerden mutlak surette etkilenir.

Metinlerin içeriğine göre kimi zaman korkar kimi zaman kendini güvende hisseder. Kendini güvende hissetmeye devam etmek için de metinlerin kendisinden istediği davranışları gerçekleştirmeye özen gösterir ve metinlerde yasaklanan davranışları yapmaktan kaçınır. Dinî metinlerdeki pek çok olgu, inanan insanın ümit ile korku arasında değişen duygulanım sürecini tetikler. Bu olgulardan 'doğal afet' veya 'kıyamet' gibi genellik arz edenleri ise toplumsal açıdan diğerlerinden daha dominant motiflerdir. Zira bireysel davranışlarla sonuca tesir etme olasılığı bulunmayan bu tarz genel olgulardan bireysel dindarlıkla kaçınmak mümkün değildir.

Kaygı (anxiety), "*nedeni bilinmeyen tehlike, nesnesi olmayan korku ve kaçınmayı güdüleyen dürtü*" olarak tanımlanmakta, umut kelimesi ise "*ummaktan doğan iç huzuru veya güven duygusu veren ve olması beklenen şey*" olarak tanımlanmaktadır (Bakırcıoğlu, 2012). Kaygı duygusunun insanları genel uyarılmışlık hâline getireceği ifade edilmektedir (Morgan, 2011: 100). Ayrıca umutsuzluk duygusuyla insanın baş etmekte zorlandığı ve bu duygu ile intihar eylemi arasında yakın bir ilişki bulunduğu ifade edilmektedir (Dilbaz & Seber, 1993: 137). Dolayısıyla ümit ve kaygı kavramlarının insan üzerindeki etkisinin basite indirgenmemesi gerekmektedir. Bu duyguların ortak özelliği, henüz bir şeyler yaşanmamış olmasına rağmen bireyin iç dünyasında duyguların belirmiş olması ve insanı güdülemeye başlamış olmasıdır. Beklentilerin gerçekleşmesi halinde doğuracağı sonuç göz önünde bulundurulmak suretiyle oluşan ruh hali, bireyde oluşacak isteklendirmenin kaynağıdır. Ümit edilen veya korkulan şey gerçek olmasa bile hissedilen duygular gerçek olup tutum ve davranışlara tesir etmektedir.

Dünya'nın sona ermesi ve ardından yaşanacaklar hakkında dinî metinlerin anlatımlarının insanların algı ve inanç düzeylerine göre iki sonuç doğurması beklenebilir. Bazı insanların böylesi bir hadisenin yaşanacağı kaygısını taşıyıp asla gerçekleşmemesini arzu edecekleri, bazı insanların da bu hadiselerin çabucak gerçekleşip Yeryüzü Cenneti'nin en kısa sürede kurulmasını ümit edecekleri varsayılabilir. Bu iki grubun dışında kalan, dinî metinlerin anlatımlarına inanmamakla birlikte bu anlatımların insanlar üzerindeki etkisinden yararlanmak isteyebilecek üçüncü bir grubun çıkması olasılığı da mümkündür. Bireylerin ümit ve kaygı duygularının istendik yönde maniple edilmesiyle toplumsal hareketlerin yönlendirilmesine olanacak tanıcayak müdahalelerde bulunma fırsatçılığının yaşanması ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla dinî metin anlatımlarının tasviri ve tasnifinin yapılması hem din psikolojisi hem de sosyal psikoloji açısından önem arz etmektedir.

b. Dinî Metinlerin Tutum ve Davranışları Belirleme Gücü

Dinî metin anlatımlarından etkilenerek oluşan duygular, inanan bireylerin çoğunluğunu oluşturan ortodoksal kitle üzerinde belirleyici etkilere sahip olmakla birlikte, heteredoksal kitle veya toplumun dışladığı ve sapkınlıkla itham ettiği gruplar için dahi referanslar oluşturabilmekte ve hatta bu hareketler tarafından maniple edilebilmektedir. Bu yönüyle anlatımlar, dinî duyguları istismar ederek menfaat elde etmek isteyenler tarafından yeniden yorumlanmakta, kendi varlıklarını meşrulaştırıcı bir kaynak olarak lanse edilmekte ve amaçlarını gerçekleştirmek için bir araç olarak kullanılabilmektedir. Kendisini, 'beklenen kurtarıcı' olarak takdim eden pek çok kişinin geniş kitleleri peşine takabilmiş olmasının altında, bu kişilere inanmaya hazır olan ve kurtarıcı bekleyen bir toplumun manipülasyona açık olması yatmaktadır.

Dinî metinlerde, geçmişte yaşanmış olan mucizeler anlatılmakla birlikte gelecekte yaşanacağı ifade edilen olağan üstü olaylardan da bahsedilmektedir. İlki, geçmiş topluluklar tarafından yaşanmış ve artık son bulmuş hadiselerdir. İkincisi ise gelecekte, kozmik sonun yaklaştığı dönemde yaşayacak olan toplulukların şahit olacağı ifade edilen hadiselerdir. Bu ayrım, dinî olguların insan psikolojisi üzerindeki tesirinin tespiti açısından önemlidir. İlkinde, kutsal metinlere bağlılıkla inanan biri, geçmişte yaşandığı ifade edilen hadiselerin anlatımını hikâyesel bir okumayla algılayıp dinî karakterlere öykünüp onlarla özdeşim kurmaya ve benzer davranışlar sergilemeye özenecektir. Ancak gelecekte yaşanacağı ifade edilen kehanetlere inanan kişi, inancının yoğunluğuyla orantılı olarak tutum ve davranışlar geliştirecektir.

Olağanüstü hadiselerin veya kutsalın tezahürünün tecrübe edilmesi durumu olan teofanilerin tekrarının yaşanacağına dair bir inancın var olması durumu, tipolojik olarak geçmişte yaşanan mucizelerin bir benzerinin gelecekte de yaşanacağına dair bir inancın oluşmasına neden olacaktır. Örneğin; dinî metinlerde 'asa' ile veya 'ahit sandığı' ile mucizevi olayların gerçekleştirildiğinin anlatılıyor olması, dinî metinlere inanan ve günümüzde yaşamakta olan bir kişinin zihninde, eğer bu kutsal objelere ulaşabilirse daha önce yaşanmış teofanilerin bir benzerinin tekrar yaşanabileceği inancının belirmesine neden olacaktır. Dolayısıyla bu ümidin beslediği inanç, pek çok kişiyi harekete geçirebilecek kadar güçlü bir motif olma özelliği taşımaktadır.

Dünya'nın bir sonu olduğu, son gün gelmeden evvel bazı olayların yaşanması gerektiği ve ancak bundan sonra kıyametin kopacağı bilgilerini veren dinî metinler, inanan insan için mutlak gerçeklik anlamı taşımaktadır. Zira mü'min, inandığı metinlerin verdiği bilgilerden kuşku

duymayan kişidir. Bu bağlamda Dünya'nın son günlerinde, bütün insanlığı etkileyecek tarzda evrensellik gösterecek hadiselerin yaşanacağına dair ifadelerin yer aldığı metinlere inanan insanların dinî metinlerde anlatılanlara kayıtsız kalması düşünülemez. Bu anlatımlara inanan kişiler, inanç sistemleri doğrultusunda bir şeyler yapma gereği hissedecek, tutum ve davranışlarını inançlarına uygun olarak geliştireceklerdir.

Bazı dinî metinlerin apokaliptik anlatımlarında tüm dünyayı etkileyecek kadar güçlü, olağanüstü belirtiler gösterebilme yeteneğine sahip, aldatıcı, acımasız ve zorba bir karakterin ortaya çıkacağı ve onun ordusunun emsali görülmemiş zulümler yapacağı anlatılmaktadır. Bu korkunç figür, değişik dinlerin dinî metinlerinde farklı isimlerle fakat benzer özelliklerle anlatılmaktadır. Ayrıca kaygı duygusunu harekete geçiren bu canavarımsı figürün karşıtı olarak, bir kurtarıcının ortaya çıkacağı da vurgulanmaktadır. Ancak bu kurtarıcının ortaya çıkması ve yeryüzünün tamamına huzur, mutluluk ve refah getirmesi, kötü karakterin çıkması şartına bağlı kılınmıştır. Sonunda ferahlık olan sıkıntılı bir dönemin yaşanmasının kaçınılmaz bir durum olarak gösterilmesi, kaygı duygusuyla birlikte ümidin de daima diri tutulmasını sağlamakta ve toplumun yaşanan hadiseler ne kadar ağır olursa olsun sonunda aydınlığa çıkılacağı ümidini taşımasına neden olmaktadır.

Bireyler savaş, açlık, istila gibi toplumsal buhranlar karşısında tamamen aciz, çaresiz veya pasif konumda değillerdir. Elbette tek tek bireyler de bir şeyleri değiştirme gücüne sahiptirler ancak bütün doğal felaketler, hastalıklar veya savaşlar gibi toplumsal sıkıntıların bir anda giderilebilmesine imkân tanıyacak bir 'Kurtarıcı' olgusunun varlığına inanan insanların bunun en kısa sürede gerçekleşmesini ümit etmeleri gayet doğaldır. Yeryüzü Cenneti'ni gerçekleştirebilmek için kanun gücünden, teknolojik aletlerden veya eğitimden yararlanılsa bile toplumun tamamının iyi olmasını sağlamak ve kötülük yapmasına engel olmak ulaşılması güç bir ütopyadır. Ancak apokaliptik anlatımlarda vadedilen 'Cennet' olgusu, inanan insan için ulaşılması mümkün olan bir gerçekliktir ve kişi buna ulaşabilmek için ne yapması gerektiğine inanıyorsa onu yapmak için tüm gücünü ve imkânlarını seferber edecektir.

Mircea Eliade (1907-1986), Yeryüzü Cenneti'ne inanan birinin bunu gerçekleştirebilmek için neleri göze alabileceğine dair bilgiler vermekte ve Amerika kıtasının keşfinin temelinde Avrupa kıtasındaki Hristiyanların, Yeryüzü Cenneti'ni arama çabalarının yattığını söylemektedir. Christopher Columbus'un (*MS.1451-1506*) mektuplarından hareketle onun coğrafi keşiflere eskatolojik bir anlam yüklediğini, yaptığı keşiflerin

İncil'in kozmik sona dair kehanetlerinin gerçekleşmesine ve Anti Mesih'in (*Antichrist-Deccal*) öldürülmesine öncülük edeceğine inandığını iddia etmektedir. Eliade, Amerika'ya yüklenen eskatolojik anlamın keşiflerden sonra da sürdüğünü, kıtaya ilk yerleşen kolonistlerin burayı Mesih'in ikinci geliş yeri olarak gördüklerini ifade etmektedir. Amerikaya ilk yerleşen Avrupalıların kolonizasyon mücadelesi esnasında üstünlük elde edebilmek için arkalarında bıraktıkları Avrupa kıtasını 'Anti Mesihçi' ilan ettiklerini hatta kendi aralarında mücadele eden İngiliz, Fransız ve İspanyol kolonistlerin birbirlerini dahi Anti Mesih'in askeri olmakla itham ettiklerini anlatmaktadır (Eliade, 2004: 95-99). Bu bilgiler, bir kıtanın keşfi, temliki ve taksimi mücadelesinde dini metin anlatımlarının ne denli belirleyici bir güdüleyici olduğunu göstermektedir.

Geçmişte, Avrupalı Hristiyanların eskatolojik motiflerin etkisiyle yurt edindikleri Amerika kıtasındaki kolonileşme mücadelelerinde apokaliptik söylemi maniplatif bir propaganda aracı olarak kullanmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu inanışın günümüzde de güncelliğini korumakta olduğunu gösteren 1984'te yapılan bir anket, Amerikan halkının yüzde otuz dokuzunun yeryüzünün ateşle harap olacağı apokaliptik söylemini, bir Nükleer Armagedon olarak algıladığını göstermektedir (Hallsell, 2003: 14). Amerika kıtasının keşfi sürecinde, koloniler arasındaki iktidar mücadelesinde ve bağımsızlık mücadelesinde hatta günümüz Amerikan toplumunun nükleer savaş algısında etkin olan pek çok motivasyon vardır elbette ancak Mesih'in gelişi ve Yeryüzü Cenneti'ne kavuşma ümidinin Amerika tarihinde inkâr edilemez bir motif olduğu görülmektedir. Bunun pek çok benzer örneğini değişik dinî anlatımlarda ve farklı coğrafyalarda görmek mümkündür. Dolayısıyla dinî metin anlatımlarının Dünya tarihinin şekillenmesi noktasındaki psiko sosyal etkisi yadsınamaz bir gerçeklektir.

c. Semitik Dinlerin Zaman İmgelemi ve Son Olgusu

Yukarıda belirtildiği üzere her dinin 'başlangıç' ve 'son'a dair bilgiler veren bir zaman tasavvuru vardır. Semitik kavimler coğrafyasında 'son' kavramının gelişmesinin milattan önce dördüncü yüzyıla dayandığı iddia edilmektedir (Foster, 2007: 184). Semitik kavimlerin yaşadığı coğrafyada ortaya çıkan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'e göre zaman; ilk olarak, 'insanın 'Cennet'ten (*Aden*) çıkarılmasından önceki hayat', ikinci olarak, 'mevcut yaşanmakta olan hayat' ve son olarak da 'kıyametten sonraki hayat' sıralaması şeklinde 'çizgisel' bir süreçtir. Geleceği ifade edilen sonun ardından tekrar ilk başa dönülmez. Bu bakımdan Semitik dinler, 'döngüsel' zaman anlayışına sahip olan Asya dinlerinden ayrışmaktadırlar.

Semitik dinlerde zaman, 'başlangıç' ve 'son' ile biten 'çizgisel' bir süreçtir. Asya bölgesindeki dinlerde ise zaman, sürekli birbirini tekrar eden 'döngüsel' bir çarktır. Hinduizm ve Budizm gibi Asya dinlerinde, 'yuga' ve 'kalpa' gibi kelimelerle ifade edilen dört parçalı zamansal periyotlar sürekli birbirini takip etmektedir. Dördüncü periyottan (*kaliyuga*) sonra beşinci zaman dilimine geçilmeyip tekrar birinci zaman dilimine dönüldüğüne inanılmaktadır (Werblowsky, 2005: 2833-2836). Ancak bu dinlerde dahi yaşadığımız çağ (21. yy.), dördüncü dönem olan döngünün son zaman dilimidir (Sarıkçıoğlu, 1999: 145). Dolayısıyla bu dinler de tıpkı Semitik dinler gibi insanlığın son periyoda girdiğini savunmaktadırlar.

Yahudi inancına göre dünyevi bir mekân ve kavram olan Cennet, İbranca 'zevk' ve 'sevinç' anlamlarına gelen 'Aden' (Farsi ve ark., 2010: 17) kelimesiyle ifade edilmektedir. Dünya'da bir yer olan Aden'de yaşamakta olan insan, Yılan (*Serpent-Nahash*) tarafından ayartılır ve Yasak Ağaç'tan yer. Böylece insan Aden'den kovulur (Tanakh, 2009: 4-5). Yahudi inancına göre insan, belli bir sürenin ardından tekrar başladığı yere dönecektir (Asa, 2006: 201-204). Ancak bu durum sürekli tekrarlanan döngüsel bir süreç olmayacaktır.

Hristiyanlık, Cennet'ten çıkarılma konusunu Yahudilerin kutsal kitaplar külliyatı olan Tanakh'ı referans alarak açıklar. Âdem ile Hava'nın Yasak Ağaç'tan yemiş olmaları sebebiyle bütün insanların günahkâr olduğunu ve 'Asli Suç' işlemiş olarak doğduğunu kabul eden Hristiyanlık, bu suçun affedilebilmesi için suça karşılık olarak bir kefaret kurbanına ihtiyaç olduğunu savunur. Tanrı'nın, oğlu İsa Mesih'i Âdem ile Havva'nın işlemiş olduğu 'Asli Suç'a kefaret olmak üzere Dünya'ya gönderdiğine ve insanların onu kurban etmesine izin verdiğine inanırlar. Bu inancı benimseyenlerin de Asli Suç'tan kurtularak Cennet'e girebileceğini savunurlar (Schaff, 1890: 468-475).

İslamiyet, insanın serüveninin Cennet'te başladığını, Şeytan tarafından ayartılan insanın kendisine yasaklanan ağaçtan yediği için Cennet'ten çıkarıldığını ve bir süre yeryüzünde yaşamak zorunda bırakıldığını anlatır (Bakara 2/35-36). Allah'a iman edip salih ameller işlemesi halinde insanın tekrar başladığı yere (*Cennet*) kalıcı olarak geri dönebileceğini ifade eder (Bakara 2/82). Diğer Semitik dinler gibi İslam inancı da 'Son' kavramı ile 'Başlangıç' kavramı arasındaki ilişkiyi çizgisel bir bağlamda kurmaktadır. Yani bu süreç, döngüsel olarak sürekli tekrarlanmayacak Cennet'e giren insan oradan tekrar çıkmayacaktır.

Semitik dinlerde kıyamet kopmadan önceki son dönemlerde yaşanacak olaylar hakkında birbirine benzer bazı bilgiler verilir. Yahudilikte

bu olgu 'Son' anlamına gelen 'Aharit' ve 'Günler' anlamına gelen 'Yamim' kelimelerinin birleşimiyle oluşan 'Aharit Yamim' terimiyle ifade edilmektedir. Hristiyan teoloji ise bu olguyu Grekçedeki 'Son' anlamına gelen 'Eschatos' kelimesinden türetmiştir. (Werblowsky, 2005: 2833, 2834) İslam dini de hadislerde geçen ve 'Son Dönem' anlamına gelen 'Ahir Zaman' kelimesiyle bu olguyu ifade etmiştir (Tümer, 1988: 543).

Yahudilik dünyanın ömrünü üçe ayırmıştır. İlki 'Karışıklık Dönemi', ikincisi 'Hikmet ve Şeriat Dönemi', üçüncüsü de 'Mesih Dönemidir'. Hristiyanlıkta da zaman tasavvuru üçe ayrılmıştır. İlki 'Yaratılıştan Önceki Dönem', ikincisi 'İsa Mesih Dönemi', üçüncüsü de İsa Mesih'in tekrar gelişiyle başlayacak olan 'Ebedi Hayat' dönemidir. İslam bilginlerinden bazılarının da bu üçlü tasnifi benimsediği ve başlangıçtan Tevrat'ın nüzulüne kadarki döneme 'Birinci Devre', Tevrat'ın nüzulünden İslam'ın gelişine kadar geçen zamana 'İkinci Devre' ve Hicret'ten itibaren başlayan döneme de 'Üçüncü Devre' nitelemesini yaptıkları ifade edilmiştir (Tümer, 1988: 542, 543). Sonuç olarak günümüzde hâlen varlığını sürdürmekte olan dinlerin neredeyse tamamı, müntesiplerine dünyanın son döneminin yaşandığını söylemekte ve bu dönemde gerçekleşecek sonun belirtilerinden bahsetmektedir. Bu tarz dinî anlatımlar, toplu ibadetlerdeki vaazlar veya dinî içerikli konuşmalar vasıtasıyla sürekli tekrarlanan uyarıcılar, bireylerin algısal dünyasında onların tutum ve davranışlarına yön verecek şuur altı güdüler oluşturmaktadır.

Dünya'nın sonu, sona dair belirtiler ve öte dünyadaki yaşamın başlaması hakkındaki dinî metinlerin anlatımları doğrultusunda beliren duygular, inançla besleniyor olması sebebiyle sıradan beklentilerden veya kaygılardan çok daha baskın ve belirleyici bir güce sahiptir. Dinî metinlerde anlatılan belirtilere benzer olağan dışı bir durumla karşılaşılması halinde, yaşanan hadiselerle dinî metinlerin anlatımları arasında kurulan ilişki neticesinde inanan bir toplumda harekete geçme, bir şekilde ön alma, olumsuz davranışları terk etme veya önlemeye çalışma, dine daha çok bağlanma ve ibadete sarılma gibi davranış değişikliklerinin görülmesi olasılığı oldukça yüksektir. Özellikle felaket senaryolarının konuşulduğu dönemlerde, ekolojik veya sosyolojik sıkıntıların yaşandığı dönemlerde bu davranış değişikliği psiko sosyal etkiyle daha da belirginleşir.

d. Semitik Dinî Metinler ve Birbirlerine Yaklaşımları Açısından Semitik Dinler

Dinî metinler, kendisine inananlar için 'kutsal' olma özelliği taşırlar. Örneğin 'Avesta' isimli kitap, Mecusiler için kutsaldır ancak bir Ya-

hudi veya bir Müslüman için profandır. Bir kitabın kutsal, otantik, kanonik kabul edilmesi veya ikinci dereceden kutsal (*Deuterocanonic*) olarak görülmesi, o kitaba inanan insanların takdirine bağlıdır. Bu bağlamda her dinî topluluk kendi kutsal külliyatını tespit eder. Dinî kitaplarının kanonize işlemini milattan önce üçüncü asırda başlatan Yahudiler, milattan sonra birinci asırda yapılan Jabneel toplantısıyla kutsal kitap külliyatlarını, üç külliyatın (*Torah, Neviim, Ketuvim*) isimlerinin baş harflerini (*T,N,K*) bir araya getirerek türettikleri 'Tanakh' (*Tanach*) ismiyle ifade etmişlerdir (Charlesworth, 2005: 896); (Hasanoğlu, 2015: 44-45). Hristiyanlar da milattan sonra ikinci asırda kanonik kitapların isimlerini belirlemiş ve bu kitapları 'Yeni Ahit' (*New Testament*) ismi altında toplamışlardır (Allison, 2005: 920-921). Müslümanlar, ilk halife döneminde (*MS.632-634*) Mushaf hâline getirdikleri Kur'an-ı Kerim'i, üçüncü halife döneminde (*MS.644-656*) çoğaltarak uzak bölgelerdeki Müslümanlara ulaştırmayı başarmışlar (Birışık, 2002: c.26, 383-386), Hadis külliyatının yazımını da kısa sürede tamamlamışlardır. Bu külliyattan Buhari'nin (*MS.810-870*) ve Müslim'in (*MS.821-875*) tasnif ettikleri Hadis kitapları Müslümanlar tarafından Kur'an-ı Kerim'den sonraki en güvenilir kaynak olarak kabul edilmiştir (Çakan, 1996: 69-70).

Müslümanlar, diğer dini metinlere olan yaklaşımlarını İslami kaynakların ön gördüğü çerçevede şekillendirmişlerdir. Kur'an-ı Kerim, Müslümanların Suhuflara (Fâtır 35/25; Necm 53/36; Müddessir 74/52; Ala 87/18-19), Tevrat'a (Âl-i İmrân 3/50; Mâide 5/44-46), Zebur'a (Âl-i İmrân 3/184; Nisâ 4/163; İsrâ 17/55; Enbiyâ 21/105) ve İncil'e (Mâide 5/46-47; A'râf 7/157; Tövbe 9/111; Hadid 57/27) inanmalarını ve peygamberler arasında ayırım yapmamalarını (Bakara 2/285) istemektedir. Kur'an-ı Kerim, kendisinden önceki kitapları (*Tevrat, İncil*) doğruladığını söylemektedir (Âl-i İmrân 3/3; Nisâ 4/47; Ahkâf46/12). Ayrıca Kur'an-ı Kerim, Meryem oğlu İsa'nın Tevrat'ı doğruladığını ve 'Ahmed' adında bir elçinin geleceğinin Meryem oğlu İsa tarafından haber verildiğini söylemektedir (Âl-i İmrân 3/50; Maide 5/46; Sâf 61/6). Ancak bununla birlikte Kur'an-ı Kerim, Yahudilerin ve Hristiyanların kitaplarına yazılar eklediklerini (Bakara 2/79; Âl-i İmrân 3/78), bazı bilgileri gizlediklerini (Bakara 2/174), bazılarını ise unuttuklarını anlatmaktadır (Mâide 5/13). Kur'an-ı Kerim'in İslam'ın mükemmelliğine dair vermiş olduğu bilgileri (Mâide 5/3) esas alan Müslümanlar, İslam dininin 'gerçek', 'tamamlanmış' ve 'mükemmel' bir din olduğunu savunmakta (Çalışkan, 2007: 68) ve Kur'an-ı Kerim'den önceki kitapların tahrif edilmiş olduğuna inanmaktadırlar (Adam, 2013: 786-787); (Harman, 2000: 275).

Hristiyanlar, Yeni Ahit'te İsa Mesih'in kendinden öncekileri yani

Kutsal Yasa'yı geçersiz kılmak için değil aksine tamamlamak için geldiğini vurgulamış olmasından dolayı (Matta 5: 17-18) Eski Ahit ismini verdikleri Tanakh'ı da kutsal kabul etmişler (Heinzmann, 2013: 787-789) ve kanonik kabul ettikleri Tanakh ve Yeni Ahit külliyatlarını birleştirmişlerdir (Michel, 2012: 13-15). İsa Mesih'in öğrencilerine, bütün uluslara çağrıyı ulaştırma görevi vermesi (Matta 28: 16-20; Markos 16: 14-18; Luka 24:36-49; Yuhanna 20: 19-23; Elçilerin İşleri 1: 6-8) ve İsraillilerin yaptıkları kötülükler yüzünden (Barnes, 2017: 2071) İsraillilerin Tanrı tarafından dışlandığına dair Pavlus'un görüşlerini (Pavlus'tan Romalılar'a Mektup 11: 11-14) esas alan Hristiyanlar, Tanrı'nın inayetine direnenler hariç herkesin tövbe edip kurtulabileceğine (Butler, 1878: 246) ve Tanrı'nın sadece İsraillilerle değil bütün insanlıkla yeni bir antlaşma yaptığına inanmaktadırlar (Thurner, 2013: 550-551); (Calvin, 2017: 235).

Müslümanlar, Tevrat'a ve Zebur'a kutsal kitap gözüyle bakarlar. Hristiyanlar da Eski Ahit'e (*Tanach*) inanırlar. Ancak Yahudiler, ne İncil'e (*Yeni Ahit*) ne de Kur'an-ı Kerim'e kutsal gözüyle bakmazlar. İsa Mesih'e inanmayan Yahudiler, İslamiyetin de Yahudilik ve Hristiyanlık etkisiyle ortaya çıktığını savunurlar (Arslantaş, 2011: 205). 'Kendinden öncekini tasdik, sonrakini inkâr' yaklaşımı, her din için geçerlidir. Hristiyanlar, Kur'an-ı Kerim'i kutsal saymazken Müslümanlar da İslam'dan sonra ortaya çıkanları reddederler (Firestone, 2004: 99).

Yahudi inancının kutsal metinler külliyatı olan Tanakh, son dönemde yaşanacak sıkıntıları metaforik bir anlatımla sunmakta ve ardından gerçekleşecek olan 'Yeryüzü Cenneti' olgusunu genel anlayışına uygun olarak etnosantrik bir bakışla Tanrı Yahve'nin kavmi olan İsrail halkı odaklı ele almaktadır. Ancak son dönemde gerçekleşecek hadiseleri tasvir ederken yaşanacak hadiselerin küresel boyutta yaşanacağına vurgu yapmaktadır. Kronolojik olarak, Tanakh'ın ilk dönem kitaplarında sadece İsraillilerin komşu kabilelerle olan bölgesel ilişkileri anlatılırken sonraki dönemlerde İsraillilerin uzak bölgelerden gelen düşmanları karşısında zor duruma düşüp sürgüne gönderilmesiyle birlikte kutsal metinlerin apokaliptik anlatımlara başladığı görülmektedir. Apokaliptik kehanetlerdeki felaketlerin küresel boyutta gerçekleşeceği ve savaşların bütün ulusların iştiraki ile cereyan edeceği ifadelerinin yer aldığı bu metinler, uzak diyarlardan savaşmaya gelen milletlerden bahsetmekle birlikte, sebep sonuç ilişkisi bakımından kehanetleri İsrail halkı odaklı sunmaktadır.

Yahudilerin kutsal kitap külliyatı olan Tanakh'ta yer alan iki kitap (*Hezekiel, Daniel*) ile Hristiyanların kutsal kitap külliyatı olan Yeni Ahit'te

yer alan bir kitap (*Apocalypse*), kıyamet ve öncesinde yaşanacaklar hakkında bazı bilgiler vermektedir. Müslümanların kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim ile birlikte Hadis Külliyatı ve özellikle de Kitabu'l-Fiten Edebiyatı, son zamanlarda (*Ahir Zaman*) yaşanacaklara dair bazı bilgiler vermektedir. Her üç dinin anlatımlarında bazı tematik benzerlikler bulunmakta ve metinlerde anlatılan karakterler, bazen hem isim hem sıfat benzerliği gösterirken çoğu zaman benzer figürler farklı isimlerle anlatılmaktadır.

e. Hezekiel Kitabı

Hem Yahudiler hem de Hristiyanlar için kutsal olma özelliği taşıyan Hezekiel Kitabı, metaforik bir anlatımla insanlığın son dönemlerinde yaşanacak hadiselerden bahseder. Nebukadnezar (*MÖ. 597*) döneminde yaşamış olan, aristokratik bir ailenin (*Zadok ailesi*) ferdi olan ve yaklaşık yirmi iki yıl peygamberlik yaptığı ifade edilen Hezekiel (Grossman, 1904: 313), gelecekte yaşanacak hadiselerle ilgili bazı vizyonlara tanık olduğunu ve gördüklerini aktardığını söylemektedir. Hezekiel Kitabı'nda İsrailliilerin suçları, Tanrı Yahve'nin onları cezalandırması ve ardından yaşanacaklar ile Yeryüzü Cenneti kurulmadan önce yaşanması gereken olaylar anlatılmaktadır.

Hezekiel Kitabı'nın ilk kısmında, ateşler içerisinde aniden beliren, kanatlı ve tekerlekli olağanüstü varlıkların İsrailliileri uyarması için Hezekiel'i görevlendirdiği anlatılır. Kitabın 4. bölümünde, Kudüs'ün 390 günlük bir kuşatmayla karşılaşacağı, 5. ve 6. bölümlerinde ise bütün uluslardan daha çok kötülük yaptığı için Tanrı Yahve tarafından cezalandırılan İsrailliilerin kendi halkından ölmüş olanların etini yemek zorunda kalacakları ve geri kalanların da yeryüzüne dağıtılacağı anlatılır. 7. bölümde, sonun yaklaştığı ve ulusların en kötü olanlarının gelip İsrailliilerin evlerine yerleşeceği anlatılmaktadır. 8. ve 9. bölümlerde, kuzeyden gelen altı kişinin mahvedici silahlarla şehre gireceği ve şehirde önceden beri yapılmakta olan iğrençliklerden (*Tammuz putuna tapmak*) rahatsızlık duyup bu kötülüğe sesini yükseltenlerin alınlarına işaret koyacakları ve alnında işaret olmayanları katledecekleri anlatılmaktadır. 10. ve 11. bölümlerde, diğer ulusların arasına dağıtılan İsrailliilerin tekrar yurtlarına döndürüleceği ve bu kişilerin putlara tapınma iğrençliğine son verecekleri anlatılmaktadır. 12. bölümde, İsrailliilerin gözleri olduğu ancak görmedikleri, kulakları olduğu ancak işitmedikleri ve isyan odağı oldukları söylenmektedir. Bu sebeple Babil ve Kalde diyarına sürülüp yolda ölecekleri, bazılarının ise olanları anlatabilmeleri için sağ bırakılacağı anlatılmaktadır.13. bölümde, sahte peygamberlerin İsrailliilerin iyilerini sindirip kötülerinin tövbe etmesine engel oldukları anlatılıp Tanrı Yahve'nin İsrailliileri sahte

peygamberlerden kurtaracağı söylenmektedir. 14. bölümde Tanrı Yahve'nin gazabının tecellisi olan kılıcın (*düşman saldırısı*), kıtlığın, vahşi yaratık saldırısının ve salgın hastalığın Kudüs'e yönlendirileceği söylenmektedir. Sonraki bölümlerde İsraillilerin suçları sıralanıp Tanrı Yahve tarafından İsraillilere karşı kışkırtılan düşmanların Kudüs'ü ele geçirecekleri anlatılmakta ve zamanın sonuna yaklaşıldığı vurgulanmaktadır. 23. bölümde birçok ulustan oluşan bir ordunun Kudüs'e saldırıp yıkıma neden olacağı söylenmekte ve ardından İsraillilerin komşularının (*Ürdün, Lübnan, Suriye ve Mısır topraklarındaki halklar*) başlarına gelecekler anlatılmaktadır. 26-28. bölümlerde kuzeyden saldırıya maruz kalan Sur (*Tyre*) diyarının yaşayacağı felaketler ayrıntılı şekilde anlatılmakta ve bütün komşuları cezalandırıldıktan sonra İsraillilerin güven içinde yaşayacağı vurgulanmaktadır. 29. bölümden itibaren Sur diyarı gibi Mısır'ın (*Egypt*) da birçok ulustan oluşan bir ordunun saldırısına uğrayacağı anlatılmakta ve halkının mülteci durumuna düşeceği tekrarlanarak vurgulanmaktadır. Hezekiel Kitabı'nın 36. bölümünden itibaren Tanrı Yahve'nin İsraillilere olan öfkesi dinmeye başlar. Yeryüzüne dağılan İsraillilerin tekrar yurtlarına dönecekleri, ülkenin mamur ve müreffeh kılınacağı söylenir. Tanrı Yahve, bunları İsraillilere olan sevgisinden dolayı değil kendi şanını yüceltmek için yapacağını ve böylece diğer ulusların Tanrı Yahve'nin kudretini idrak edeceklerini söyler. İsraillilerin yurtlarına döndükleri bu dönemde buğdaya çoğalmasını emredecek olan Tanrı Yahve, İsraillilerin bir daha kıtlık görmelerine müsaade etmeyeceğini, ağaçların meyvelerini ve tarlaların mahsullerini çoğaltacağını söylemektedir. 37. bölümde, İsraillilerin mezarlarından çıkarılıp diriltilecekleri, bütün İsraillilerin kral Davut önderliğinde sonsuza dek sürecek tek bir devlet çatısı altında toplanacağı anlatılmaktadır. Bu dönemde Tanrı Yahve'nin kendi evini (*Bet Amikdaş/Beytü'l-Makdis*) halkının ortasında kuracağı ve böylece bütün ulusların İsraillileri takdis edenin Tanrı Yahve olduğunu anlayacakları söylenmektedir. 38. bölümde, Tanrı Yahve'nin uzak kuzey diyarından Gog'u ve birçok ulusu harekete geçirip İsraillilerin üzerine saldırtacağı ve böylece kutsiyetini tüm uluslara göstereceği anlatılmaktadır. Gog'un saldırısının ardından Tanrı Yahve'nin öfkesinin kabaracağı, İsrail'de büyük bir yer sarsıntısının olacağı, panikleyen Gog ordusunun birbirine kılıç çekerek birbirlerini katledeceği söylenmektedir. Mogog'un üzerine ateş yağacağı, veba ve kükürtlü ateşle karşılaşan Gog ve orduların İsrail dağlarında kuşlara, yabani hayvanlara yem olacağı anlatılmaktadır. 39. bölümde Tanrı Yahve'nin uzak kuzey diyarından getirdiği Gog'u İsrail dağlarında yabani hayvanlara yem yapacağı, İsraillilerin de onların silahlarını toplayıp bunlarla yedi yıl boyunca ateş yakacakları söylenmekte ve bu günün yaklaştığı hatırlatılmaktadır. Bu olaylar gerçekleştikten sonra İsraillilerin Tanrı Yahve'ye bağlanacakları, ülkelerinde güven ve huzur

içinde yaşayacakları ve Tanrı Yahve'nin İsraillilerin ruhuna kendi ruhundan üfleyeceği söylenmektedir. 40. bölümden itibaren Tapınak hakkında bilgiler verilmektedir. 43. bölümde Tanrı Yahve'nin tekrar Tapınak'ta tezahür edeceği ve sonsuza dek halkını terk etmeyeceği anlatılmaktadır. Sonraki bölümlerde tapınakta görevli olanların uyması gereken kurallar, kurban törenleri ve diğer ritüeller açıklanmaktadır. 47. bölümde Tapınak kapısının altından akan ırmakların tuzlu gölleri tatlandıracağı, içinde her çeşit balığın yaşayacağı, kenarlarında her çeşit meyve ağacının biteceği ve yapraklarının şifa dağıtacağı anlatılmaktadır (Tanakh, 2009: 984-1078).

Yahudiler ve Hristiyanlar tarafından kutsal kitap olarak kabul edilen Hezekiel Kitabı'nın apokaliptik anlatımlarında yer alan bilgilerden bazıları, tematik açıdan Hristiyanların Apocalypse Kitabı'nın anlatımlarındakilerle benzeşmektedir. Ayrıca Hezekiel kitabı'nda anlatılan bazı figürler veya işlenen tema, tamamen benzememekle birlikte İslami kaynaklardaki bazı bilgileri çağrıştırmaktadır.

e.a. Sürgün ve Yurda Dönüş

Yahudilerin kutsal kitabı olan Hezekiel Kitabı'nın 10, 11, 34, 36. bölümlerinde, beklenen gün gelmeden önce diğer ulusların arasına dağıtılmış olan İsraillilerin yurtlarına dönecekleri anlatılmakta ve kehanetlerde anlatılan hadiselerin gerçekleşebilmesi açısından yurtlarından sürülen İsraillilerin ana vatanlarına dönmelerinin gerekliliği vurgusu yapılmaktadır. Gog-Mogog'un Kudüs saldırısının gerçekleşebilmesi için İsraillilerin yurtlarına dönmesi gerekmektedir. Zira ancak bu aşamalar gerçekleştikten sonra 'Yeryüzü Cenneti' veya 'Yeni Kudüs' kurulabilecektir. Sürgün dönemi peygamberlerinden olan Hezekiel'in geleceğe yönelik oluşturduğu izdüşümü, psiko sosyal açıdan dinî inançlarla takviye edilmiş oldukça güçlü bir motiftir. Dolayısıyla hem Yahudilerin hem de Hristiyanların umutla beklediği 'Yeni Kudüs' hayalinin gerçeğe dönüşebilmesi açısından İsraillilerin yurtlarına dönmesi şart koşulmuştur.

Hristiyan inancının kutsal kitaplarından olan Apocalypse Kitabı'nın 20. ve 21. bölümlerinde, bin yıllığına zincirlenmiş olan Şeytan'ın süresi dolunca serbest bırakılacağı ve sevilen şehre (*Kudüs*) saldırması için ulusları (*Gog-Mogog*) kışkırtacağı anlatılmaktadır. Ancak Tanrı'nın gökten yağdırdığı ateşle bu ordunun yok edileceği, Şeytan'ın sonsuza kadar sürecek olan cezasını çekmek üzere ateş gölüne atılacağı ve ancak bundan sonra Yeni Kudüs'ün (*Cennet*) kurulacağı anlatılmaktadır.

Müslümanların kutsal kitabı olan Kur'anı Kerim'de, Musa peygamber dönemindeki İsraillilere hitaben, 'kendileri için yazılmış olan

Arz-ı Mukaddes'e girmelerinin' gerektiği (Maide 5/21), İsrailoğullarına 'o topraklara' yerleşmelerinin söylendiği ve ahiret vaadi gerçekleşince hepsinin bir araya toplanacağı anlatılmaktadır (İsra 17/104). Ayrıca Kur'anı Kerim'de, İsraillilerin yeryüzünde iki kere bozgunculuk çıkaracağının Kitap'ta yer aldığı belirtilmektedir. İlki gerçekleşince İsraillilerin üzerine güçlü kulların gönderildiği ve ardından tekrar İsraillilerin servetinin ve nüfusunun arttıldığı ifade edilmektedir. Kötülük yapmaya devam etmeleri halinde tekrar İsraillilerin üzerlerine düşmanlarının gönderileceği ve bu kişilerin Mescid-i Aksa (*Süleyman Tapınağı*) dâhil herşeyi harap edecekleri anlatılmakta ve İsraillilerin bozgunculuğa devam etmeleri halinde cezalandırmanın da tekrarlanacağı vurgulanmaktadır (İsra 17/4-8). Hadislerde de Müslümanlarla Yahudiler arasında bir savaş yaşanmadıkça Kıyamet'in kopmayacağı ifade edilmektedir (Müslim, Fiten 79-82, 1988: c. 8, 456-457).

Kıyamete yakın dönemde yaşanacak olaylarda İsraillilerin mutlaka bir rol oynayacaklarına dair her üç dinin kaynaklarında da bilgiler yer almaktadır. Bu dönemde yaşanacağı ifade edilen olaylar genel olarak Ortadoğu coğrafyasında geçse de asıl merkezin Kudüs şehri olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kehanetlerin gerçekleşebilmesi için İsraillilerin yurtlarına dönmesi ve Kudüs'e yerleşmesi gerekmektedir.

e.b. Alevler İçinde Gelenler

Hezekiel Kitabı'nın ilk kısmında, ateşler içerisinde ortaya çıkan kanatlı ve tekerlekli olağanüstü varlıklardan bahsedilmektedir. Yahudi inancının kutsal kitaplarından olan Daniel Kitabı'nın 7. bölümünde de ateşten tekerlekleri olan bir tahttan bahsedilmektedir.

Hristiyanların inanmakta olduğu Apocalypse Kitabı'nın birinci bölümünde de gözlerinden alevler saçan bir yaratığın Yuhanna'ya bazı bilgiler anlattığı ve bu bilgileri ona yazdırdığı anlatılmaktadır.

İslami kaynaklarda da meleklerin nurdan (*ışık*) cinlerin ise alevli ateşten yaratıldığı bilgisi yer almaktadır (Müslim, Zühd 60, 1988: c. 8, s. 547).

Semitik anlatımlarda tinsel varlıkların ateşle veya ışıkla ilişkilendirildiği ve bu figürlerin ateşler saçarak veya ateşten çıkarak tecelli etmesi temasının sıkça işlendiği görülmektedir.

e.c. Kuzeyden Gelen Ordu

Hem Yahudiler hem de Hristiyanlar için kutsal olan Hezekiel kitabında, kuzey yönünden Kudüs'e yönelik bir taarruzun yapılacağından bahsedilmektedir. 9. bölümde şehrin kuzey kapısından gelen altı kişinin

ellerindeki yok edici silahlarla şehre gireceği, İsraillilerden iyi olanları işaretleyerek bu kişileri sağ bırakacağı ve putlara tapan İsraillileri öldüreceği anlatılmakta, Hezekiel'in 38. ve 39. bölümlerinde ise Gog ve ordularının uzak kuzey diyarından gelerek şehre saldıracağı ifade edilmektedir.

İslami kaynaklarda da Deccal'in Farsça 'güneşin doğduğu yer' anlamına gelen İran'ın kuzeydoğusundaki bir coğrafî bölgenin adı olan Horasan'dan (Çetin, 1998: 234) çıkacağına dair rivayetlere rastlamak mümkündür (İbn Mace, Fiten 33, 1983: c. 10, 312-313).

Dinî metinlerde yer alan bilgiler ekseninde oluşan algılar doğrultusunda, Semitik kavimlerin yaşadıkları coğrafyanın kuzeyinde yaşayan halklar hakkında geçmişten gelen ortak bir kaygıyı taşıyor olmaları muhtemeldir. Bu bağlamda, Ortadoğu coğrafyasına yönelik kuzeyden gerçekleşecek herhangi bir taarruzu, bu coğrafyada yaşamakta olan pek çok kişinin metinlerde anlatılan kehanetlerle ilişkilendirmesi gayet doğal bir sonuç olacaktır.

e.d. İşaretleme/Mühürleme/Damgalama

Hem Yahudi hem de Hristiyanların inanmakta olduğu Hezekiel Kitabı'nda (*9. bölüm*) çok güçlü silahlara sahip olan altı kişinin İsraillilerden iyi olanları mühürleyip seçecekleri, geri kalan putperestleri ise öldürecekleri anlatılmaktadır.

Hristiyanların inanmakta olduğu Apocalypse Kitabı'nın 13. bölümünde ise tam tersini yapan bir figür anlatılmaktadır. Gökten ateş yağdıran, iki boynuzlu bir Canavar'ın insanların sağ eli veya alnına Canavar'ı temsil eden '666' işaretini mühürleyeceği ve bu işareti taşımayanların alış veriş yapamayacağı anlatılmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de de kıyamet yaklaşınca yerden çıkarılacak bir canlının (*Dabbetü'l-Arz*) 'insanların ayetlere gerçekten inanmadıklarını' söyleyeceği anlatılmaktadır (Neml 27/82). Bu yaratık hakkında hadis kitaplarında daha ayrıntılı bilgilere rastlamak mümkündür. Bir elinde Süleyman peygamberin mührü, diğer elinde ise Musa peygamberin asası olduğu halde ortaya çıkacak olan bu yaratığın elindeki asa ile Mü'min olanların yüzlerini parlatacağı, diğer elindeki mühür ile de kâfirlerin burnunu damgalayacağı anlatılmaktadır (İbn Mace, Fiten 31, 1983: c.10, 305).

İslami kaynaklarda anlatılan Dabbetü'l-Arz figürünün yerin içinden çıkacak olması, tematik olarak Hristiyanların Apocalypse Kitabı'nın 13. bölümünde anlatılan Canavar figürünün yerin içinden çıkması teması ile benzerlik göstermektedir. Ancak Dabbetü'l-Arz'ın iyi insanlar ile

kötü insanları mühürleyerek ayırt ediyor olması, tematik açıdan Yahudilerin Hezekiel Kitabı'nda (*9. bölüm*) anlatılan altı kişinin İsraillilerin iyi olanlarını işaretleyerek ayırt etmesi olgusuna benzemektedir. Dabbetü'l-Arz karakterinin iyi insanlar ile kötü insanları damgalayarak ayırt edecek olduğunu ifade eden hadisi esas alan bazı İslam bilginlerinin, Dabbetü'l-Arz'ın iyi (*hayırlılardan*) bir karakter olduğunu savunduğu görülmektedir (Yazır, 2007: c. 6, 161). Bu açıdan Dabbetü'l-Arz figürü Yahudi kaynaklarında anlatılan damga yapan altı kişiye benzetilebilir zira Hezekiel kitabında iyi olanların damgalanacağı, putperestlerin ise öldürüleceği anlatılmaktadır. Hristiyan kaynaklarında kötü bir varlık olarak gösterilen Canavar ise kötü olanları damgalayarak onlara ticaret yapma ayrıcalığı vermekte ve diğer insanların alış veriş yapmasına engel olmaktadır.

e.e. Ülkenin (Kudüs) İmarı ve Refahı

Yahudilerin Hezekiel Kitabı'nın 36. bölümünde, Tanrı Yahve'nin İsraillileri tekrar Kudüs'te toplayacağı, yurtları imar edilmiş, toprakları bereketlenmiş olan İsraillilerin bir daha aşağılanmadan yaşayacakları, buğdayın, meyvenin ve mahsulün arttıkça artacağı ve İsraillilerin bir daha kıtlık yaşamayacakları ifade edilmektedir.

Hristiyanların kutsal kitabı olan Apocalypse'in 21. bölümünde, İsa Mesih'in önderliğinde kurulacak olan Yeni Kudüs'ten (*Yeryüzü Cenneti*) bahsedilmektedir. Hristiyanların beklediği Yeni Kudüs, İsraillilerin beklediği Kudüs'ten farklı olarak İsa Mesih'e inanmış olanlar içindir.

İslami kaynaklarda Kudüs'ün mamur olmasının bir işaret olduğu ifade edilmekte ve Kudüs'ün (*Beyt'ü-Makdis*) mamur ve müreffeh olduğu dönemde Medine'nin harap olacağı söylenmektedir. Kudüs'ün imarını büyük savaşın (*Melhame-i Kübra*) izleyeceği, ardından Konstantiniyye'nin (*İstanbul*) fethinin ve ardından da Deccal'in çıkışının gerçekleşeceği söylenmektedir (Ebu Davud, Melahim 3, 1988: c. 14, 417-419). Kıyamet kopmadan önce İsa peygamberin geleceği, adaletle hükmedeceği, haçı kıracağı, domuzu öldüreceği ve cizyeyi (*Müslümanların topraklarında yaşayan gayri müslimlerin ödediği vergi*) kaldıracağı anlatılmaktadır. (Müslim, İman 242, 1988: c. 1, 206,207); (Ebu Davud, Melahim 14, 1988, c. 14, s. 466) Bu dönemde herkesin zengin olacağı ve zekât vermek için bir fakir bulamayacağı ifade edilmektedir (Buhari, Fiten/26, 1976: c. 12, 308).

İslami kaynaklarda İsa peygamberin dışında da bolluk ve bereketle ilşkilendirilen başka figürler de vardır. Son dönemlerde ortaya çıkacak bir liderin Müslümanlara malı sayarak değil de avuçlayarak dağıtacağına dair bilgiler mevcuttur (Müslim, Fiten 67, 1988: c. 8, 449). İslami kaynaklarda olumsuz bir karakter olarak anlatılan Deccal'in de kendisine

inanan toplulukların üzerine yağmur yağdırıp yerden ot bitireceği, hayvanların bol süt vermesini sağlayacağı, harabelerin definelerini çıkaracağı anlatılmakta ve onun cennet olarak gösterdiği şeyin aslında cehennem olduğu vurgulanmaktadır (İbn Mace, Fiten 33, 1983: c. 10, 318-324).

İslami kaynaklarda Yecüc-Mecüc'ün (*Gog-Mogog*) yok edilmesinin ardından yeryüzünün bolluk ve bereket ile dolacağı hatta sadece yeni doğum yapmış bir ineğin sütünün dahi bir kabileyi doyurmaya yeteceği haber verilmektedir. Ayrıca, bu dönemde yaşamakta olan insanların içerisinden iyi olanlarının ruhlarının bir rüzgâr ile alınacağı ve Kıyamet'in geride kalan kötü insanların üzerine kopacağı anlatılmaktadır (Müslim, Fiten 110, 1988: c. 8, 481).

Pavlus'un Selaniklilere gönderdiği birinci mektubun 4. bölümünde de Kıyamet'e yakın dönemde Hristiyanların bir anda yeryüzünü terk edecekleri anlatılmaktadır. Yeni Ahit'in King James tercümesine 'Trumpet' olarak geçen İbrancası 'Shophar' olan Tanrı'nın Borazan'ının (Drum, 1913: c. 15, 70) çalınmasıyla birlikte ölülerin diriltileceği ve İsa Mesih'e inanan Hristiyanların bulutlar içerisinde alınıp götürüleceği anlatılmaktadır (Kutsal Kitap, 2009: 1273). Hristiyan inancındaki Kıyamet'e yakın dönemde Dünya'yı terk edip göğe yükselme (*Rapture*) olgusuna özellikle Evanjelik Hristiyanların çok önem verdikleri, birden bire ortadan kaybolup semada İsa Mesih ile buluşacaklarına ve geride kalanların şaşkına döneceklerine inandıkları ifade edilmektedir (Elmas, 2017: 35-47).

Müslümanların ruhlarının bir rüzgâr tarafından alınacağı, yeryüzünde Müslüman kalmayacağı ve Kıyamet'in geride kalan kötü insanların üzerine kopacağı inancı ile Hristiyanların bir anda ortadan yok olacaklarına dair inançları (*Rapture*) arasında tematik açıdan benzerlik bulunmaktadır. Tanrı'nın Borazan'ının (*Trumpet/Shophar*) çalınmasıyla birlikte ölülerin dirileceğine dair Hristiyanların inançları ile Müslümanların Sur'a üflenmesiyle birlikte bütün ölülerin diriltileceğine (Yasin 36/51-52 Zümer 39/68) dair diriliş (*Resurrection/Ba`s*) inançlarında da benzerlik görülmektedir. Ayrıca bu olayın başlangıcının bir nesneye (*Trumpet/Shophar/Sur*) üflenmesiyle gerçekleşecek olması da benzeşmektedir.

e.f. Gözleri Olduğu Halde Görmemek

Yahudilerin Hezekiel Kitabı'nın 12. bölümünde, İsrail halkı, 'gözleri olduğu halde görmedikleri, kulakları olduğu halde işitmedikleri ve isyankâr oldukları' gerekçesiyle azarlanmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de (Araf 7/179) de Cehennem ehli için kullanı-

lan,"…*Kalpleri vardır bununla kavrayıp anlamazlar, gözleri vardır bununla görmezler, kulakları vardır bununla işitmezler. Bunlar hayvanlar gibidir, hatta daha aşağılıktırlar...*" ifadeleri, Hezekiel Kitabı (*12. bölüm*) ile ifade üslubu açısından benzeşmektedir. Ancak Hezekiel kitabındaki itap, İsraillilere yönelik iken Kur'an-ı Kerim bu ifadeleri insanlardan ve cinlerden Cehennem'e girecek olanların tamamı için kullanmaktadır.

e.g. Salgın Hastalıklar

Yahudilerin Hezekiel Kitabı'nın 14. bölümünde, 'salgın hastalıklar' için 'Tanrı Yahve'nin gazabı' vurgusu yapılmaktadır. Tanakh'ta İsrailllilerin ve diğer ulusların boyun eğmelerinin sağlanması için 'salgın hastalık' gibi sıkıntıların sıkça kullanıldığı görülmektedir. İsraillileri bırakmadığı takdirde Fravun ve halkının (Exodus 5: 3, 9:15), kurallara uymamaya devam etmeleri halinde İsraillilerin (Leviticus 26: 25; Numbers 14: 12; Deuteronomy 28: 21, 32:24) salgınla yok edileceği söylenmiştir. Tanakh'ta, ülkede nüfus sayımı yaptırdığı için kral Davut'a Tanrı Yahve'nin öfkelendiği, kral Davut'tan üç ceza (*1- Yedi yıl sürecek kıtlık. 2-Üç ay boyunca düşmandan kaçmak. 3-Üç gün sürecek salgın hastalık*) arasından birisini seçmesi gerektiğinin söylendiği ve Kral Davut'un üç gün sürecek olan 'salgın hastalık' seçeneğini tercih ettiği anlatılır. Böylece görevli meleğin salgını yaydığı, 70.000 kişinin öldüğü ve tüm halk yok olmak üzereyken Tanrı Yahve'nin meleğe durmasını söylediği ifade edilir (Tanakh, 2009: 646-648).

Hristiyanların kitabı Apocalypse'de (*2. bölüm*), Tiyatira kilisesinin (*topluluğunun*) tövbe etmemesi halinde çocuklarının salgın hastalıkla öleceği ikazı yapılır. Kitabın 6. bölümünde ise 'Dördüncü Mühür' açılınca soluk renkli ata binen 'Ölüm' isimli biniciye, yeryüzünün dörtte birine 'Salgın Hastalık' yayma yetkisinin verileceği söylenir.

Kur'an-ı Kerim'de (Enam 6/40-42), önceki toplulukların azap, ölüm veya kıyamet ile tehdit edilerek uyarıldıkları ve kendilerine peygamberler gönderildikten sonra o ümmetlerin itaat etmelerini sağlamak için onlara darlık ve hastalık gibi konularda bazı sıkıntıların verildiği anlatılmaktadır (Karaman ve ark., 2016: c. 2, 320-321). Hadislerde de Yahudilerden bir gruba salgın hastalıkarın gönderildiği anlatılmakta ve Müslümanlara, hastalığın çıktığı yere girmemeleri, bulundukları yerde hastalık çıkması halinde ise orayı terk etmemeleri emredilmektedir (Müslim, Selam 92, 1988: c. 7, 71).

Her üç dinin metinlerinde de inanmayanlar veya günahkârlar için salgın hastalıkların bir ikaz veya cezalandırma aracı olarak kullanıldığı

görülmektedir. Ayrıca salgın hastalık konusunun kıyamet konusu ile ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır.

e.h. Çok Uluslu Ordu ve Mülteciler

Yahudilerin Hezekiel Kitabı'nın 23. bölümünde 'çok uluslu bir ordu' tarafından Kudüs'e bir taarruz olacağı söylenirken, 26-28. bölümlerde Sur diyarına 'Kuzey'den bir saldırı olacağı anlatılmaktadır. 29. bölümden sonra da Mısır'ın tıpkı Sur şehri gibi çok uluslu ordunun taarruzuna maruz kalacağı ve halkının mülteci durumuna düşeceği özellikle vurgulanmaktadır.

Hristiyanların Apocalypse Kitabı'nın 20. bölümünde de Gog-Mogog'un çok uluslu bir ordu ile birlikte İsraillilere (*Kudüs'e*) saldıracağı anlatılmaktadır.

İslami literatürde de diğer milletlerin Müslümanlara karşı savaşmak için birleşecekleri anlatılmaktadır (Ebu Davud, Melahim 5, 1988: c. 14, 421). Ayrıca ilerleyen yıllarda Müslümanların iki denizin birleştiği bir şehire, Cezire'ye (*Yukarı Mezopotamya*) ve Şam'a hâkim olacağı ancak Kıyamet'e yakın dönemlerde buralara Deccal ordusunun saldıracağı anlatılmaktadır. Deccal ordusunun ilk olarak iki denizin birleştiği şehre saldıracağı ve şehir halkının üçe bölüneceği, birinci grubun olaylara seyirci kalacağı, ikinci grubun kırsala kaçacağı, üçüncü grubun ise batıdaki diğer şehre iltica edeceği ve diğer iki şehrin de aynı kaderi yaşayacağı anlatılmaktadır (İbn Kesir, 2001: 103-106).

Hezekiel Kitabı, Apocalypse Kitabı ve İslami literatürde bahsi geçen coğrafya (*Ortadoğu*) aynıdır. Ayrıca bu coğrafyaya yönelik saldırının çok uluslu birleşik bir ordu tarafından yapılacağı bilgisi de tematik açıdan benzeşmektedir. Diğer bir tematik benzerlik ise bu coğrafyada yaşamakta olan halkların saldırılar sonunda mülteci durumuna düşeceğinin her üç dinin kaynaklarında da yer alıyor olmasıdır.

e.i. Ölülerin Dirilmesi

Yahudilerin Hezekiel'in 37. bölümünde, İsraillilerden ölenlerin diriltileceği, mezarlarından kalkanların kral Davut liderliğinde toplanacağı söylenmektedir.

Hristiyanların Apocalypse Kitabı'nın 20. bölümünde, İsa Mesih'in yanında bin yıl sürecek olan hükümranlıkta yer almak için ölülerden puta tapmayanların dirilecekleri ve bunun ilk diriliş olacağı ancak diğer putlara tapan ölülerin dirilmesinin bin yıl sonra gerçekleşeceği anlatılmaktadır.

İslami kaynaklarda İsa peygamberin kendi yaşadığı dönemlerde,

Allah'ın izniyle ölüyü dirilttiği anlatılmaktadır (Ali İmran 3/49). Son dönemde ortaya çıkacak olan Deccal'in de tıpkı İsa peygamber gibi ölüyü diriltebileceğine dair rivayetler vardır (Müslim, Fiten 110, 1988: c. 8, 480). Kıyamet öncesindeki bu dirilişlerle birlikte ayrıca İslami literatürde Kıyamet'in ardından hesaba çekilmek üzere bütün insanların diriltileceği bildirilmektedir (Yasin 36/51-52, Zümer 39/68).

Her üç dinin kaynaklarında da Dünya'nın sonuna yakın dönemlerde (*Ahir Zaman*) Mesih veya Sahte Mesih (*Antichrist-Mesihu'd-Deccal*) marifetiyle ölülerin dirilişlerinin gerçekleşeceğinin anlatılıyor olması tematik açıdan benzeşmektedir.

e.j. Gog-Mogog (Yecüc-Mecüc)

Hezekiel'in 38. bölümünde, Tanrı Yahve tarafından kışkırtılan Kuzey'deki Gog ile birlikte olan birçok ulusun İsraillilere saldıracağı söylenir. Böylece Tanrı Yahve kutsallığını bütün uluslara gösterebilecektir. Ancak Gog saldırınca deprem olacağı ve düşman askerlerinin panikle birbirlerini öldüreceği anlatılır. Böylece İsraillilerin Tanrı Yahve'ye olan bağlılığının artmasının ve Tanrı Yahve'nin onlara kendi ruhundan katmasının gerçekleşebileceği söylenmektedir.

Tanakh'ın 1. Samuel kitabında, depremden etkilenen düşmanların panikle kendilerini öldürdüğü anlatılmaktadır. Milattan önce on birinci asırda yaşadığı düşünülen ilk İsrail kralı Saul dönemindeki İsraillilerin Filistinlilerle olan savaşında gerçekleşen bir depremin ardından Filistin askerlerinin birbirlerine kılıç çekip öldürdüğü anlatılmaktadır (Tanakh, 2009: 550-551). Bu anlatım, son dönemde yaşanacağı ifade edilen savaşta Gog ordusunun depremin verdiği panikle birbirlerini öldüreceği anlatımına tematik açıdan benzeşmektedir.

Hristiyanların Apocalypse Kitabı'nın 20. bölümünde de Gog-Mogog'un çok uluslu bir ordu ile İsraillilere (*Kudüs*) saldıracağı anlatılmaktadır. Ancak Hristiyan kaynaklarında Gog-Mogog'u kışkırtan kişi, Yahudi kutsal kitabı olan Hezekiel 38'de yazıldığı gibi Tanrı Yahve değil bin yıllığına zincirlenmiş olan ve zamanı dolunca serbest kalacak olan Şeytan'dır. Bu açıdan iki kaynakta da zamanı gelince Gog-Mogog'un kışkırtılacağı teması benzeşmektedir. Yahudi kaynaklarında Gog-Mogog'u kışkırtacak kişi Tanrı Yahve'dir, Hristiyan kaynaklarında ise Şeytan'dır ancak Hristiyan kaynaklarında ifade edildiği şekliyle, Şeytan'ın Gog-Mogog'u kışkırtacağının Tanrı tarafından biliniyor olmasına rağmen Tanrı'nın bin yıl dolunca Şeytan'ı salıvermesi, olacaklara zımnen de olsa Tanrı'nın müsaade etmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla her iki dinin kaynaklarında da bütün bunların mutlaka yaşanması gerektiği algısı

oluşturulmaktadır.

İslami kaynaklarda da Zülkarneyn'in Yecüc-Mecüc'ün geçemeyeceği bir set yaptığı ancak zamanı gelince bu setin yıkılacağı (Kehf 18/93-98) ve kıyamete yakın Yecüc-Mecüc'ün tepelerden insanlara akın edeceği anlatılmaktadır (Enbiya 21/96-97). Ayrıca İslami kaynaklarda, zamanı gelince Allah'ın insanların üzerine Yecüc-Mecüc'ü göndereceği ve insanlardan hiç kimsenin Yecüc-Mecüc'le savaşmaya gücünün yetmeyeceği vurgulanmaktadır. Ancak İsa peygamber ve beraberindekilerin duaları neticesinde Yecüc-Mecüc'ün bir gecede öleceği ifade edilmektedir (Müslim, Fiten 110, 1988: c. 8, 480).

İslami kaynaklarda ve Yahudilerin kutsal kitabı olan Hezekiel'de, Yecüc-Mecüc'ü ilahi iradenin harekete geçireceği anlatılmaktadır. Hristiyanların kutsal kitabı olan Apocalypse kitabında ise Şeytan'ın Gog-Mogog'u harekete geçireceği ifade edilmektedir. Semitik kaynaklardaki ortak temalardan biri de Gog-Mogog'tan (*Yecüc-Mecüc*) kurtuluşun insanların mücadelesi ile olmayacağı vurgusudur. Her üç dinin metinlerindeki anlatımlarda insanların ancak tanrısal müdahale ile Gog-Mogog'tan kurtulacakları vurgulanmaktadır. Ayrıca Gog-Mogog ile ordusundaki askerlerin aynı anda tek bir kişinin ölümü gibi aynı zamanda öleceğinin anlatılması da Semitik metinlerdeki ortak temalardan bir diğeridir.

Gog-Mogog'un kükürtlü bir ateş ile yok edileceğine dair Hezekiel'in 38. ve 39. bölümlerinde verilen bilgilerin bazı Hristiyanlar tarafından Amik ovasında, Megiddo bölgesinde yaşanacak bir nükleer patlama olarak yorumlandığı ifade edilmektedir (Hallsell, 2003, s. 26-33). Bu yoruma samimi bir şekilde inanan insanların ellerine imkân geçmesi halinde bunu gerçekleştirmekten çekinmeyecekleri aşikârdır. İslami kaynaklarda da bu anlatıma kısmen benzeyen bazı bilgilere rastlamak mümkündür. Kıyamete yakın dönemde Hicaz bölgesinden oldukça güçlü bir ateşin çıkacağı ve bunun ışığının Şam'a bağlı Busra vilayetindeki develerin boyunlarını aydınlatacağı bilgisi yer almaktadır (Buhari, Fiten 24, 1976: c. 12, 303); (Müslim, Fiten 42, 1988: c. 8, 438,439).

Semitik kaynakların tamamında, vakti gelince Gog-Mogog'un salıverilmesinin mutlaka yaşanması gereken bir aşama olarak gösterilmesi bir beklenti oluşturmaktadır. Gog-Mogog'un çıkmasının kaçınılmaz olduğunun anlatılması kaygı duygusunu tetiklerken, insanlığın bu musibetten Tanrısal bir müdahale sayesinde kurtulacağının anlatılması da metinlere inanan insanları rahatlatmaktadır. Hatta Semitik metinlerin tamamında Gog-Mogog'un çıkışının ardından bir Yeryüzü Cenneti döneminin yaşanacağının anlatılıyor olması, ümit duygusunu perçinleyen bir gü-

düleyici olma özelliği taşımaktadır. Dolayısıyla Semitik kavimlerin kendilerine saldıran ulusları bu kehanetle ilişkilendirmesi, saldırıyı tanrısal bir müdahale olarak algılaması ve saldırganların tanrısal inayetle mağlup olacağına inanması, Semitik halkların tutum ve davranışlarına etki edebilecek güçlü bir güdüleyici tipi oluşturmaktadır.

e.k. Gog-Mogog'un (Yecüc-Mecüc) Cesetlerinin Kuşlara Yem Olması

Yahudilerin Hezekiel Kitabı'nın 39. bölümünde Gog-Mogog ordusunun cesetlerinin her çeşit yırtıcı kuşa yem yapılacağı anlatılmaktadır.

Hristiyanların Apocalypse Kitabı'nda (*19. bölüm*) Canavar ve Sahte Peygamber olarak nitelenen karakterlerin ruhani bir varlık tarafından diri diri ateş gölüne atılacağı, Canavar ve Sahte Peygamber'e tapınmakta olanların da ruhani varlığın ağzından çıkan kılıç ile öldürüleceği ve bunların cesetlerinin kuşlar tarafından yenileceği anlatılmaktadır.

İslami kaynaklarda da 'kuşlara yem olma' motifi vardır. Yecüc-Mecüc ordusunun; İsa peygamberin duaları neticesinde, Allah'ın onlara deve kurdu (*Neğaf*) musallat etmesiyle öleceği anlatılmaktadır. Ordunun tamamının tıpkı bir kişinin bir anda ölmesi gibi öleceği ve çekirge sürüsünün birbirinin üzerine yığılması gibi ceset yığını haline gelecekleri ifade edilmektedir. Onların cesetlerinin ise kuşlar tarafından taşınacağı ve yeryüzünün yağmurla yıkanarak onların leşlerinden arındırılacağı anlatılmaktadır (Müslim, Fiten 110, 1988: c. 8, 481); (İbn Mace, Fiten 33, 1983: c. 10, 336-340).

Gog-Mogog'un (*Yecüc-Mecüc*) tanrısal bir müdahale ile imha edilmesi ve cesetlerinin kuşlar tarafından temizlenmesi, her üç dinin anlatımında ortak bir tema olarak göze çarpmaktadır.

e.l. Gog-Mogog'un (Yecüc-Mecüc) Silahlarının Yedi Yıl Boyunca Yakacak Odun Olarak Kullanılması

Yahudilerin Hezekiel Kitabı'nın 39. bölümünde Gog-Mogog yok edilince İsraillilerin dışarı çıkıp onların silahlarını kalkanlarını, yay ve oklarını, sopa ve mızraklarını toplayıp bunları yedi yıl boyunca yakacak olarak kullanacağı anlatılmaktadır.

İslami kaynaklarda da Müslümanların Yecüc-Mecüc'ün ok, yay ve kalkanlarını yedi yıl boyunca yakacak olarak kullanacağı bilgisi yer almaktadır (İbn Mace, Fiten 33, 1983: c. 10, 324-327).

e.m. Yeryüzü Cenneti

Yahudilerin Hezekiel Kitabı'nın 43. bölümünde Tapınak'a tecelli

eden Tanrı Yahve'nin bir daha İsraillileri bırakmayacağı söylenir. 47. bölümde Tapınak'tan çıkan sular sayesinde diğer bütün suların tatlanacağı, suların balıklarla dolacağı, kıyısında yaprakları ilaç olan çeşit çeşit meyve ağaçları olacağı anlatılmaktadır.

Hristiyanların Apocalypse Kitabı'nda (*20 ve 21. bölüm*) Canavar, Sahte Peygamber ve Gog-Mogog imha edilince ölülerin yargılanacağı ve Yaşam Kitabı'nda adı yazılı olmayanların ateşe atılacağı, ardından Yeni Kudüs'ün (*Yeryüzü Cennet'i*) kurulacağı anlatılmaktır.

İslami kaynaklarda Yecüc-Mecüc'ün yok edilmesinden sonra yeryüzünde bolluk ve bereket olacağı anlatılmaktadır (Müslim, Fiten 110, 1988: c. 8, 481).

Yahudi ve Hristiyan kaynakları ile İslami kaynaklardaki ortak figür olan Gog-Mokog'un imha edilmesinin ardından yeryüzünde bolluk ve bereketin olacağı anlatımı ortak bir tema olarak göze çarpmaktadır.

f. Daniel Kitabı

Tıpkı Hezekiel Kitabı gibi hem Yahudiler hem de Hristiyanlar için kutsal olan Daniel Kitabı da pek çok apokaliptik kehanetin referansı olmuştur (Ginsberg, 2007: 419). Ayrıca Kanonik kabul edilen Daniel Kitabı'nın yanı sıra 1947-1948 yıllarında Ölü Deniz'in batısında bir mağarada bulunan Qumran Elyazmaları arasında ortaya çıkan ve apokrif kabul edilen üç tomar Daniel Kitabı daha vardır (Stone, 2007: 425).

Daniel Kitabı'nın ilk bölümünde, asilzade olan ve yeteneklerinden dolayı Kral Nebukadnezar tarafından saray hizmetleri için seçilen Daniel ile üç arkadaşının Tanrı Yahve tarafından bilgelik ve düş yorma nitelikleriyle donatıldığı anlatılır. 2. bölümde, Daniel'in hem Nebukadnezar'ın gördüğü rüyayı hem de rüyanın yorumunu bilmiş olmasından dolayı saraydaki yükselişi anlatılır. 3. bölümde, Nebukadnezar'ın putuna tapınmayı reddeden Yahudi gençlerin ateşe atılışı ve ateşin onları yakmadığını gören Nebukadnezar'ın Tanrı Yahve'ye saygı gösterilmesini emredişi anlatılır. 4. bölümde, kral Nebukadnezar'ın gördüğü rüyayı Daniel'in yorumlayışı, yorumun gerçekleşmesi ve Nebukadnezar'ın Tanrı Yahve'ye olan bağlılığının artması anlatılır. 5. bölümde, yeni kral Belşassar'ın onuruna Tapınak'tan (*Bet Amiktaş/Beytü'l-Makdis*) Babil'e getirilen kap kacak ile şölen düzenlemesinin ardından bedeni olmayan bir elin saray duvarına yazı yazması, bu yazının Daniel tarafından yorumlanması ve kralın öldürülerek krallığın Darius'un eline geçmesi anlatılır. 6. bölümde, düşmanlarının tuzakları yüzünden Daniel'in aslan çukuruna atılması ve aslanların ona zarar vermeyişi anlatılır. 7. bölümde, Daniel'in gördüğü bir vizyon anlatılır. Görümde, dört rüzgâr denize saldırmış ve denizden dört

yaratık çıkmıştır. İlki kartal kanatlı bir aslana, ikincisi ayıya, üçüncüsü dört kanatlı bir leopara benzemektedir. Dördüncüsü ise demir dişli on boynuzlu bir yaratıktır. Ardından beyaz elbiseli, ak saçlı biri için ateşten tekerlekleri olan bir taht kurulur. Kitaplar açılır ve mahkeme başlar. Yaratık ateşe atılır diğerlerinin bir süre daha yaşamasına izin verilir. Ardından bulutlar arasından insana benzer biri gelir ve ona bitmeyecek bir hükümranlık verilir. Daha sonra bunların ne anlama geldiği açıklanır. Dört yaratığın dört krallığı temsil ettiği, demir dişli olanın bütün yeryüzünde kötülük yapacağı ve belli bir süreye kadar buna izin verileceği anlatılır. 8. bölümde, Daniel iki boynuzlu bir koç ile tek boynuzlu bir tekenin mücadelesini görür. Teke galip gelmiştir fakat boynuzu kırılmıştır. Tekenin kırılan boynuzunun yerine dört boynuz çıkmıştır. Cebrail (*Gabriel*), Daniel'e bunların ne anlama geldiğini anlatır. Gördüklerinin son zaman (*The Time of The End/Ahir Zaman*) ile ilgili olduğunu söyler. Gördüğü Koç, Med ve Pers krallarını temsil etmektedir. Teke ise Grek kralıdır. Çıkan boynuzlar ise ileride ortaya çıkacak olan krallardır. Son çıkan kralın insanları aldatacağı, kendisine ait olmayan büyük bir güce ulaşacağı, her alanda başarılı olacağı, pek çok kişiye felaket getireceği ve kendisinin de insan eli değmeden helak olacağı anlatılmaktadır. 9. bölümde, sıkıntılı bir dönemde Kudüs'ün (*Jerusalem*) yeniden kurulacağı, belirlenen süre sonunda kutsal yağ sürülmüş olan prensin (*Mesih*) katledileceği, ardından gelecek bir liderin adamlarının şehri ve kutsal mekânları harap edeceği, bir tufan olacağı ve ardından savaşların yaşanacağı anlatılmaktadır. 10. bölümde, Daniel'e günlerin sonunun geldiğini söyleyen ve ileride yaşanacak olaylardan bahseden Mikail'in (*Michael*) Pers ile savaşılacağını, ardından da Grek'in geleceğini haber vermesi anlatılmaktadır. 11. bölümde, güney ülkesi ile kuzey ülkesi arasında bir mücadele yaşanacağı ve Mikail'in Daniel'in ulusunu koruyacağı anlatılmaktadır. Daha sonra toprakta uyumakta olanların uyanacağı, bazılarının sonsuz yaşama kavuşacağı bazılarının ise kınanıp sonsuz gazaba uğrayacağı anlatılır. Devamında bu hadiselerin ne zaman gerçekleşeceğine dair bazı tarihler verilip kutsal ulusun gücünün tamamen sona ermesiyle birlikte bütün bu hadiselerin de son bulacağı ve günlerin sonu geldiğinde Daniel'in huzura kavuşup nasibini alacağı söylenir (Tanakh, 2009: 1415-1446).

Daniel Kitabı, Hezekiel Kitabı'na benzer bazı bilgiler vermekle birlikte kitabın son kısmında Hezekiel Kitabı'ndan daha belirgin bir 'yeniden diriliş' tasviri yapılmaktadır. Yahudiler ve Hristiyanlar tarafından kutsal kitap olarak kabul edilen Daniel Kitabı'nın anlatımları, tematik açıdan Hristiyanların Apocalypse Kitabı'nın anlatımları ile benzeşmekte ve İslami kaynaklardaki bazı bilgileri çağrıştırmaktadır.

f.a. Düş Yorma Yeteneği

Hem Yahudi hem de Hristiyanlar için kutsal olan Daniel Kitabı'nın ilk iki bölümünde, Daniel'e bilgelik ve rüya yorumlayabilme kabiliyeti verildiği, böylece Nebukadnezar'ın hiç kimseye anlatmadığı rüyasını yorumlayabilen Daniel'in Kral Nebukadnezar nezdinde değer kazandığı anlatılmaktadır.

Rüya yorumlayarak yönetici nezdinde yükselme teması, hem Tanakh'ta (Tanakh, 2009, s. 80-82) hem de Kur'anı Kerim'de (Yusuf 12/43-56) anlatılan Yusuf peygamber örneğinde de görülmektedir. Ancak Daniel sadece rüya yorumlamakla kalmamakta aynı zamanda Nebukadnezar'ın hiç kimseye anlatmadığı rüyasını da bilmektedir.

f.b. Ateşe Atılıp Yanmamak

Daniel Kitabı'nın 3. bölümünde, Nebukadnezar'ın putuna tapınmayı reddeden Daniel ve diğer Yahudi gençlerin ateşe atıldığı ancak ateşin onları yakmadığı anlatılır.

İslami kaynaklarda ise putları kırdığı için İbrahim peygamberin ateşe atıldığı ancak ateşin onu yakmadığı anlatılmaktadır (Enbiya 21/59-70; Ankebut 29/24; Saffat 37/90-99).

f.c. Bedeni Olmayan Bir El

Daniel Kitabı'nın 5. bölümünde, Tapınak'tan (*Bet Amiktaş/Beytü'l-Makdis*) getirilen eşyalarla ziyafet düzenlendiği ve bu yüzden gerisi olmayan bir elin sarayın duvarına bazı kelimeler yazdığı anlatılmaktadır.

İslami kaynaklarda da Kifl ismindeki bir İsraillinin tövbe ettiği gece öldüğü ve sabahleyin kapısında "*Allah, Kifl'i bağışladı!*" yazısının belirdiği rivayeti vardır (Tirmizi, Kıyamet 48, 1996: c. 4, 271)

f.d. Kendisine Ait Olmayan Güç

Daniel Kitabı'nın 8. bölümünde, gelecekte ortaya çıkacak krallardan bahsedilir. Son kralın, insanları aldatacağı ve kendisine ait olmayan büyük bir güce kavuşacağı, elini attığı her işte olağanüstü başarılar göstereceği fakat insanları felakete sürükleyeceği anlatılmakta ve kendisinin insanların müdahalesi olmaksızın öleceği vurgulanmaktadır.

Hristiyanların kutsal kitap külliyatı olan Yeni Ahit'te, Pavlus'un Selaniklilere gönderdiği ikinci mektubun ikinci bölümünde, imandan dönüşün başladığı dönemde, Yasa'yı tanımayan ve insanları yanıltan sahte mucizeler gerçekleştirebilen birisinin çıkacağı anlatılmaktadır. Bu kişinin kendisinin Tanrı olduğunu iddia edeceği ve bu kişinin ölümünün İsa Mesih'in ağzından çıkan nefes ile gerçekleşeceği ifade edilmektedir (Kutsal Kitap, 2009: 1276).

İslami kaynaklarda 'gerçeği örtüp aldatıcı sözler söyleyen' olarak tanımlanan Deccal'in (Demirci, 1994: c. 9, 67-69) ölüyü diriltmek, yağmur yağdırmak, bitki yeşertmek ve yerin altındaki hazinelerin kendiliğinden çıkmasını sağlamak gibi olağanüstü belirtiler göstererek insanları aldatacağı ifade edilmektedir (Müslim, Fiten 110, 1988: c. 8, 479-480). Ayrıca İslami kaynaklarda Deccal'in ölümünün insanlar eliyle olmayacağı, onun İsa peygamber tarafından öldürüleceği anlatılmakta, İsa peygamberi gördüğü zaman Deccal'in tıpkı tuzun suda eridiği gibi eriyeceği ifade edilmektedir (Müslim, Fiten 9, 1988: c. 8, 428-429); (İbn Mace, Fiten 33, 1983: c. 10, 324-327).

f.e. Diriliş ve Hesap

Daniel Kitabı'nın 12. bölümünde, Mikail'in görünmesinin ve pek çok sıkıntının yaşanmasının gerektiği anlatılmaktadır. Ancak bundan sonra ölülerin dirileceği, bazılarının ebedi hayata kavuşacağı, bazılarının ise sonsuz hüsran ve gazaba uğrayacağı ifade edilmektedir.

Hristiyanların kutsal kitabı olan Apocalypse Kitabı'nın 20. ve 21. bölümlerinde de ölülerin dirilip kendi kitaplarına ve Yaşam Kitabı'na göre yargılanacağı ve adı Yaşam Kitabı'nda yazılı olmayanların 'Ateş Gölü'ne atılacağı anlatılmaktadır.

Kur'anı Kerim'de de Kıyamet'in kopmasıyla birlikte Allah'ın yaşamasına izin verdikleri hariç yerde ve gökte olanların tamamının öleceği ve ardından gerçekleşecek olan dirilişle birlikte hesap günün başlayacağı anlatılmaktadır (Yasin 36/49-64; Zümer 39/68-70).

g. Yuhanna'nın Apocalypse Kitabı

Apocalypse Kitabı, sadece Hristiyanlar için kutsaldır ancak bu kitap hem Yahudiler hem de Hristiyanlar için kutsal olan Hezekiel ve Daniel Kitaplarındaki bilgilere benzer anlatımlarda bulunmaktadır. Ayrıca Apocalypse Kitabı pek çok anlatımında Yahudilerin kutsal kitap külliyatı olan Tanakh'ı referans almaktadır. Ancak Yahudiler Apocalypse Kitabı'nı kutsal bir kitap olarak görmemektedirler.

Yuhanna, Apocalypse Kitabı'nın 1. bölümünde, İsa Mesih'in gönderdiği bir melek tarafından kendisine Tanrı'nın vahyinin ulaştırıldığını söyler ve beklenen zamanın yaklaştığının kendisine haber verildiğini anlatır. Ardından alevler saçan, beyaz saçlı bir yaratığın kendisine bazı bilgiler verdiğini ve kendisinden bu bilgileri yazarak Ege bölgesinde bulunan Yedi Kilise'ye göndermesini istediğini söyler. 2. bölümde, Efes kilisesine, sevgisini koruyamadığı için sitem edilir ancak sahte peygamberlere kanmadığı ve Nikolas yanlılarından nefret ettiği için Efes kilisesinin

Yaşam Ağacı'ndan yeme hakkı kazandığı söylenir. İblis'in, İzmir kilisesini zindana attıracağı, 10 gün sıkıntı çektireceği ve sebat edenlerin Yaşam Tacı'na kavuşacağı anlatılır. Bergama kilisesinin içerisinde Balam öğretisine bağlı olanların ve Nikolas yanlılarının bulunduğu söylenerek bunlardan uzak duranlara 'Man' verileceği söylenir. Tanrı Yahve'nin çöldeki İsraillileri doyurmak için gökten indirdiği bir yiyecek olan 'Man' (Exodus 16: 13-36), Yahudi inancına göre tamamen beden tarafından emilip atık madde üretmeyen bir gıda maddesidir (Haleva ve ark., 2010: 67-69). Nikolas yanlılarından uzak duranlara 'Man' ile birlikte beyaz bir taş verileceği ve taşın üzerinde yazılı olan hiç kimsenin bilmediği bir ismin öğretileceği söylenir. Tiyatira kilisesine, kendisini peygamber olarak tanıtan İzebel adındaki kadına inananların sıkıntıya düşeceği ve çocuklarının salgın hastalıkla öleceği söylenir. İzebel'den kaçınanlara ise diğer ulusları yönetme hakkı ve sabahyıldızı verileceği anlatılır. Görevlerini yerine getirmeleri konusunda uyarılan Sart kilisesinden temiz kalanların isimlerinin Yaşam Kitabı'ndan asla silinmeyeceği söylenir. Davut anahtarının sahibinin Filadelfya kilisesini esirgeyip koruyacağı anlatılır. Son olarak kendini yeterli gören Laodikya kilisesi kınanır ve tövbeye çağrılır. 4. bölümde, "*olması gereken olaylar*" hakkında bilgiler verileceği söylenir. 5. bölümde, üzerine yedi mühür basılmış bir tomarın boğazlanmış olan Kuzu tarafından alındığı anlatılır. 6. bölümde, Kuzu mühürleri açmaya başlar. İlk mühür açılınca beyaz atlı, elinde yay olan biniciye taç verilip zafere yollanır. İkinci mühür açılınca kızıl atlı biniciye kılıç ve yeryüzünden barışı kaldırma yetkisi verilir. Üçüncü mühür açılınca siyah atlı, elinde terazi olan biniciye, bir ölçek buğdayın veya üç ölçek arpanın bir dinar olması gerektiği fakat zeytinyağı ile şaraba dokunulmaması gerektiği söylenir. Dördüncü mühür açılınca arkasında ölüm diyarı sakinleriyle birlikte, adı 'ölüm' olan soluk renkli at binicisi belirir ve kılıçla, kıtlıkla, salgın hastalıkla ve yabani hayvanlarla yeryüzünün dörtte biri üzerine ölüm saçmak üzere yetkilendirilir. Beşinci mühür açılınca Tanrı'ya inandıkları için öldürülmüş olanlar hesap gününün gelmesini talep ederler ve onlara henüz Tanrı adına öldürülecek olanların sayısının tamamlanmadığı söylenir. Altıncı mühür açılınca büyük bir deprem, güneş tutulması, kızıl Ay ve yıldız kaymasının olacağı, gökyüzünün bir tomar gibi dürüleceği, dağların ve adaların sökülecekleri söylenir. Bu dönemde yaşayan insanların Tanrı ile Kuzu'nun gazabından kurtulmak için mağaralardaki kaya oluklarına sığınmak zorunda kalacakları anlatılır. 7. bölümde, Tanrı'nın kullarının (*İsrailoğullarından 144.000 kişi*) alınlarından mühürleneceği söylenir ve ellerinde hurma dalları olan, beyaz kaftan giymiş beynelmilel bir topluluğun kendilerini temizledikleri için kurtuluşa ereceği anlatılır. Daha sonra yedinci mühürün açılmasıyla birlikte yedi meleğin ellerindeki borazanları çalmaya başlayacakları söylenir. Birinci borazanın

çalınmasıyla birlikte yeryüzüne kanlı dolu tanelerinin yağacağı ve bitkilerin üçte birinin yanacağı söylenir. İkinci borazanla birlikte alevler içinde yanan bir kütlenin denize atılacağı ve denizlerin üçte birinin kana dönüşeceği söylenir. Üçüncü borazanla birlikte Pelin yıldızının tatlı suları acılaştıracağı ve içenlerin üçte birinin öleceği söylenir. Dördüncü borazanla birlikte gök cisimlerinin üçte birinin ışığının söneceği ve gökyüzünde Kartal'ın görüneceği anlatılır. Beşinci borazanla birlikte gökten düşen bir yıldızın yerde kuyu açacağı ve ortaya çıkan dumanlardan dolayı havanın kararacağı söylenir. Ayrıca dumanların içinden akrep kuyruklu, insan yüzlü, kadın saçlı, aslan dişli ve demir zırhlı çekirgelerin çıkacağı söylenir. Avaddon (*Apolyon*) adlı meleğin komutasında hareket eden bu çekirgelerin, mühürlenmemiş olanlara beş ay işkence yapacakları, insanların ölmek isteyecekleri fakat ölemeyecekleri anlatılır. Altıncı borazanla birlikte Fırat ırmağı kenarında bağlı tutulan dört meleğin salıverileceği ve aslan başlı, yılan kuyruklu atlara binen iki yüz milyon kişiden oluşan bir orduyla insanların üçte birini öldürecekleri ancak sağ kalanların putlara tapmaya ve kötülük yapmaya devam edecekleri anlatılır. Yedinci borazanla birlikte Tanrı'nın sır olan tasarısının tamamlanmasından önce yağmuru durdurmak, suları kana çevirmek gibi işleri yapabilen iki peygamberin çıkacağı söylenir. Bu peygamberlerin görev süresi bitince yerden çıkan Canavar'ın peygamberleri öldürüleceği, cesetlerini Sodom ve Mısır'da sergileyeceği, insanların bayramlaşıp hediyeleşeceği, üç buçuk gün sonra iki peygamberin Tanrı tarafından diriltilip göğe çekileceği anlatılır. Ardından 7.000 kişinin depremle öleceği, geri kalanların ise Tanrı'yı yücelteceği söylenir. Yedinci borazanla birlikte Dünya'da sonsuza dek sürecek Tanrı ve Mesih egemenliğinin başlayacağı, gökteki Tapınak'ın açılacağı ve şimşek, deprem ve dolu fırtınası ile birlikte Antlaşma Sandığı'nın görüleceği söylenir. 12. bölümde, Güneş'e sarılmış, ayakları Ay'ın üzerinde olan, başında on iki yıldızlı bir taç bulunan ve doğum sancısı çeken bir Kadın'ın feryat edeceği ve yedi başlı on boynuzlu kızıl bir Ejderha'nın, Kadın'ın doğuracağı çocuğu yutmaya çalışacağı ancak Kadın'ın çöle kaçacağı, doğurduğu erkek çocuğun ise Tanrı'nın tahtına götürüleceği söylenir. Ordusuyla birlikte Mikail'in, Ejderha'yı ve ordusunu hezimete uğratıp onları yeryüzüne atacağı, Ejderha'nın Kadın'ı yakalamaya çalışacağı ancak kendisine kartal kanatları verilen Kadın'ın uçarak kaçacağı, Ejderha'nın ağzıyla su püskürteceği ancak yeryüzünün suyu yutarak Kadın'ı kurtaracağı anlatılır. Ardından sahile giden Ejderha'nın denizden çıkan, üzerinde küfürler yazılı, bir başında yara izi bulunan, yedi başlı, on boynuzlu bir Canavar'a kendi gücünü, tahtını ve yetkisini vereceği söylenir. Canavar'ın, Yaşam Kitabı'nda adı yazılı olanlar hariç bütün insanlara musallat olacağı ve insanların Ejderha ile Canavar'a tapınmaya başlayacağı anlatılır. Yerin derinliklerinden çıkan iki boynuzlu,

gökten ateş yağdırabilen başka bir Canavar'ın daha çıkacağı ve insanların denizden çıkan Canavar'a tapınmaları için uğraşacağı, denizden çıkan Canavar'ı temsilen bir heykel yaptırıp heykeli canlandıracağı söylenir. İnsanların sağ ellerine veya alınlarına damga vurduracak olan bu Canavar'ın işaretinin '666' olacağı ve damgalanmayanların alış veriş yapamayacağı anlatılır. 14. bölümde, alınlarında Kuzu ile Baba'nın mührü olan 144.000 kişinin Kuzu ile birlikte Siyon dağına çıkacağı bu esnada bir meleğin "*yargılama saati geldi*" diyeceği, ikinci meleğin "*Babil yıkıldı*" diyeceği, üçüncü meleğin ise "*Canavar'a tapınan ve işaretini alnına veya eline koydurana ateş ve kükürtle işkence edilecek*" diyeceği anlatılır. 15. bölümde, yedi belayı taşıyan yedi meleğin ortaya çıkacağı söylenir. 16. bölümde, içinde Tanrı'nın öfkesi olan yedi tasın boşaltılacağı, birinci tasın dökülmesiyle Canavar'a tapınanlarda yaraların oluşacağı, ikinci tasın dökülmesiyle denizin kana dönüşeceği, üçüncü tasla tatlı suların kana dönüşeceği, dördüncü tasla Güneş'in insanları yakacağı, beşinci tasla Canavar'ın egemenliğinin karanlığa bürüneceği söylenir. Fırat'a boşaltılan altıncı tasla birlikte Fırat'ın sularının kuruyacağı ve Armagedon savaşına katılması için Dünya liderlerinin Ejderha, Canavar ve Sahte Peygamber tarafından çağrılacağı söylenir. Yedinci tasın dökülmesiyle birlikte büyük bir depremin olacağı, adaların ve dağların yok olacağı ve 40 kg ağırlığında doluların yağmaya başlayacağı anlatılır. 17. bölümde, mücevherlerle süslü, alnında "*büyük Babil, dünya fahişelerinin ve iğrençliklerinin anası*" ibaresi yazılı bir Kadın'ın yedi başlı, on boynuzlu, üzeri küfürlerle dolu kırmızı renkli bir Canavar'ın sırtına oturmuş halde belireceği söylenir. Dipsiz derinliklerden çıkan kırmızı renkli Canavar'ın yedi başının 'yedi tepe' anlamına geldiği ve Canavar'la birlikte olan kralların bir saat egemenlik sürdüreceği, bunların Kuzu'ya karşı savaşacakları ancak Kuzu ve seçilip ona sadık kalanların galip geleceği anlatılır. Ardından Tanrı'nın Canavar'ı ve kralları Kadın'a karşı kışkırtacağı böylece onların Fahişe'ye (*Babil*) saldıracağı söylenir. 18. bölümde, bir meleğin cin ve kötü ruh barınağı olan Babil'in yıkıldığını ilan edeceği anlatılır. 19. bölümde, göğün kapısının açılacağı ve keten elbiseli bir ordusu olan, beyaz ata binmiş, ağzında bir kılıç bulunan, ismi '*Sadık'* ve '*Gerçek'* olan ve kaftanında '*Kralların Kralı ve Rablerin Rabbi*' yazılı olan birisinin belireceği söylenir. Canavar ve Sahte Peygamber'in ateş gölüne atılacağı, ona bağlı olanların da beyaz ata binmiş olanın ağzındaki kılıç ile öldürüleceği, bunların cesetlerini de kuşların yiyeceği söylenir. 20. bölümde, gökten inen bir meleğin, elindeki zincirle Ejderha'yı yakalayıp bin yıllığına bağlayacağı, Canavar'a tapınmadığı için öldürülmüş olanların diriltileceği ve İsa Mesih ile birlikte bin yıl hüküm süreceği söylenir. Bin yıl dolunca Şeytan'ın (*Ejderha*) serbest bırakılacağı ve savaşması için Gog-Mogog'u harekete geçireceği söylenir.

Sayıları deniz kumu kadar çok olan bu ordunun kutsalların kentini kuşatacağı ancak gökten yağan bir ateş ile yok edileceği, İblis'in (*Ejderha*), Canavar'ın ve Sahte Peygamber'in ise sonsuza dek azap çekmek üzere ateş gölüne atılacağı söylenir. Ardından yer ile göğün yok olacağı, kitapların açılacağı, kitaplarına bakılarak ölülerin yargılanacağı, Yaşam Kitabı'nın açılacağı ve ismi yazılı olmayanların ateş gölüne atılacağı söylenir. 21. bölümde, yeni bir gök ve yeni bir yerin kurulacağı, yeni Kutsal Kent'in (*Kudüs*) kurulacağı ve Tanrı'nın insanlar arasında yerini alacağı anlatılır. Bu yeni düzende ölümün, üzüntünün ve kederin olmayacağı söylenir ve yeni Yeruşalim'in özellikleri anlatılır. İsrail kabilelerinin isimleri yazılı olan on iki kapılı şehir, on iki havarinin isminin yazılı olduğu temel taşları üzerine kurulmuştur ve kare şeklindedir. Şehrin kenarları 12.000 ok atımı mesafededir. Surları 144 arşın uzunluğunda olan Yeni Kudüs'te, Tanrı ile Kuzu bulunduğu için Tapınak'a gerek olmadığı ve Ay ile Güneş'e de ihtiyaç duyulmadığı anlatılır. 22. bölümde, Tanrı ve Kuzu'nun tahtından çıkan Yaşam Irmağı'nın kıyısında 12 çeşit meyve veren Yaşam Ağacı'nın bulunduğu ifade edilmekte, gecenin olmadığı bu yeni dönemde insanların Tanrı'yı görebileceği ve alınlarında onun ismini taşıyarak sonsuza dek egemenlik sürecekleri anlatılmaktadır. 22. bölümde, beklenen bu zamanın oldukça yakın olduğu hatırlatılarak Apocalypse Kitabı'nda tahrifat yapanların akıbetlerinin kötü olacağı vurgulanır (Kutsal Kitap, 2009: 1332-1352).

Hristiyanların kutsal kitap külliyatından (*Yeni Ahit*) olan Apocalypse Kitabı'nın Yahudilerin kutsal kitapları olan Hezekiel ve Daniel kitaplarıyla olan tematik benzerlikleri daha önce ilgili bölümlerde anlatılmıştır. Bu sebeple direkt olarak Apocalypse Kitabı ile İslami kaynaklardaki bilgilerin karşılaştırmalı değerlendirmesi yapılacaktır.

g.a. Göğün Dürülmesi

Hristiyanların Apocalypse Kitabı'nın 6. bölümünde, Altıncı Mühür açılınca Güneş'in tutulacağı, Ay'ın kızıla döneceği ve yıldız kaymasının yaşanacağı söylenir. Ayrıca göğün bir tomar gibi dürüleceği ve dağların sökületeceği anlatılır.

Kur'anı Kerim'de, Ay tutulup Güneş ile Ay biraraya getirildiğinde insanın kaçacak yer arayacağı ama bulamayacağı anlatılmaktadır (Kıyamet 75/8-11). Ayrıca vadedilen gün gelince göğün kâğıt tomarı gibi dürüleceği (Enbiya 21/104), dağların yerlerinden sökületeceği (Kehf 18/47; Mürselat 77/10), yürütüleceği (Tur 52/7-10) ve toz haline getirileceği anlatılmaktadır (Vakıa 56/5-6).

Her iki dinin kutsal metinlerinde de Kıyamet kopmadan önce Güneş'in tutulacağının, göğün bir kâğıt tomarı gibi dürüleceğinin ve dağların yerlerinden sökületeceğinin anlatılıyor olması tematik açıdan benzeşmektedir.

g.b. Depremler

Apocalypse Kitabı'nın 6. bölümünde, büyük bir depremin ardından Güneş'in kararacağı anlatılmaktadır. 11. bölümde, iki peygamberin öldürülmesi ve tekrar dirilip göğe yükselmesinin ardından yine büyük bir depremin yaşanacağı anlatılmaktadır. 16. bölümde ise insanlığın daha önce hiç görmediği kadar büyük bir depremin yaşanacağı anlatılmaktadır.

İslami kaynaklarda, insanların yeni şehirler kuracakları ve bunlardan birinde çöküntü, taş yağmuru ve depremin yaşanacağı ve Kıyamete yakın depremlerin çoğalacağı ifade edilmektedir (Buhari, Fiten 26, 1976: c. 12, 307); (Ebu Davud, Melahim 10, 1988: c. 14, 432). Ayrıca Deccal ortaya çıktığında Medine şehrin'de üç kere zelzele olacağı haber verilmektedir (Buhari, Fiten 27, 1976: c. 6, 241).

Her iki dinin kutsal metinlerinde de deprem konusu Kıyamet konusu ile ilişkilendirilmiştir.

g.c. Güneşin Kararması/Yakması

Apocalypse Kitabı 6. bölümde, Güneş'in kararacağı, 8. bölümde Güneş, Ay ve yıldızların ışıklarının üçte birinin kaybolacağı, 16. bölümde ise Güneş'e, insanları yakma gücü verileceği anlatılmaktadır. 21. bölümde Şeytan'ın cezalandırılması ve ölülerin yargılanmasının ardından ismi Yaşam Kitabı'na yazılı olanların bir daha ölmeyecekleri ve asla üzülmeyecekleri söylenmekte ve kurulacak olan yeni Yer ve yeni Gök ile birlikte bu kişilerin aydınlanmak için Ay'a veya Güneş'e ihtiyaç duymayacakları ifade edilmektedir.

Kur'anı Kerim'de, Kıyamet vakti gelince Güneş'in ve yıldızların dürüleceği ve ışıklarının kalmayacağı söylenmektedir (Tekvir 81/1-2). Ayrıca Âdem ile Havva Cennet'te iken onların susuzluk çekmeyip Güneş'in sıcağından bunalmadıkları belirtilmekte (Taha 20/119) ve Cennet'e girenlerin yakıcı bir Güneş sıcaklığı veya dondurucu bir soğuk ile karşılaşmayacakları anlatılmaktadır (İnsan 76/13).

Her iki dinî kaynağın anlatımlarında da beklenen son gerçekleştiğinde Güneş'in varlığının sona ereceği, yeni dönemde ise inançlıların yaşayacakları yeni hayatta Güneş'ten farklı bir ısı ve ışık kaynağının olacağı anlatılmaktadır.

g.d. Duman/Duhan

Hristiyanların Apocalypse Kitabı'nın 9. bölümünde, Beşinci Borazan'ın çalınması ile birlikte gökten bir yıldızın düşeceği ve açtığı çukurdan çıkan dumanların havayı karartacağı anlatılmaktadır.

İslami kaynaklarda da göğün açık bir duman çıkaracağı günden bahsedilmekte ve insanları bürüyecek olan bu dumanın elim verici bir azap olacağı anlatılmaktadır (Duhan 44/10-15). Ayrıca hadislerde bu dumanın kâfirleri kör ve sağır edeceği müminleri ise sadece nezle yapacağı ifade edilmiştir (Buhari, Tefsir 235, 1976: c. 3, 280)

Her iki dinin anlatımlarında da beklenen son gelmeden önce bütün Dünya'nın bir tür sis/duman/duhan ile kaplanacağı ve bundan dolayı insanların büyük sıkıntılar çekeceği inancı yer almaktadır.

g.e. Çekirgeler

Hristiyanların Apocalypse Kitabı'nın 9. bölümünde, düşen yıldızın açtığı çukurdan akrep kuyruklu, insan yüzlü, aslan dişli, demir zırhlı çekirgelerin çıkacağı ve bu çekirgelerin alınlarında mühür olmayanlara beş ay işkence yapacağı söylenmektedir.

İslami kaynaklarda çekirgeler, 'Allah'ın en kalabalık ordusu' olarak tanımlanmıştır (Ebu Davud, Et'ime 34, 1988: c. 13, 441); (İbn Mace, Sayd 9, 1983: c. 8, 576-578). Ayrıca ilk olarak çekirge türünün yok olacağı daha sonra da diğer canlı türlerinin yok olacağına dair rivayetlere rastlanmaktadır. (İbn Kesir, 1993: c. 2, 81,82).

Çekirgeler, her iki dinin anlatımlarında da Kıyamet konusuyla ilişkilendirilmiştir.

g.f. Fırat Nehri

Hristiyanların Apocalypse Kitabı'nın 9. bölümünde, Altıncı Borazan'ın üflenmesiyle birlikte Fırat ırmağı kenarında bağlı tutulan dört meleğin serbest bırakılacağı söylenmekte ve aslan başlı, yılan kuyruklu atlara binen askerler tarafından insanların üçte birinin öldürüleceği ifade edilmektedir. Ayrıca 16. bölümde, Fırat'ın sularının kuruyacağı söylenmekte ve bu olayın ardından Ejderha, Canavar ve Sahte Peygamber üçlüsü tarafından Dünya liderlerinin Armagedon savaşına çağırılacağı anlatılmaktadır.

İslami kaynaklarda, Fırat nehrinin bir altın dağ üzerinden akacağı söylenmekte ve ancak bu olayın gerçekleşmesinden sonra kıyametin kopacağı haber verilmektedir. Fırat nehri için pek çok insanın savaşacağı ve çok az kişinin sağ kalacağı anlatılmaktadır. (Buhari, Fiten 25, 1976: c.

12, 305); (Müslim, Fiten 29, 1988: c. 8, 425-427); (Ebu Davud, Melahim 13, 1988: c. 14, 450).

Fırat nehri, her iki dinin anlatımlarında da kıyamet konusuyla ilişkilendirilmiştir. Ayrıca Fırat nehri bölgesinden başlayacak olaylar sebebiyle pek çok insanın öleceği ve çok az sayıda insanın sağ kalmayı başarabileceği vurgulanmıştır.

g.g. Canavar'ın İki Peygamberi Öldürmesi ve Dirilmeleri/Bir Gencin Deccal Tarafından Öldürülmesi ve Diriltilmesi

Hristiyanların Apocalypse Kitabı'nın 11. bölümünde, son dönemde ortaya çıkacak olan ve yağmuru durdurup suları kana çevirebilecek güçlere sahip iki peygamberden bahsedilmektedir. Bu peygamberlerin misyonları bitince, başında yara izi bulunan bir Canavar tarafından öldürüleceği ancak tekrar dirilip göğe yükselecekleri anlatılmaktadır.

Tematik açıdan bazı benzerlikler bulunan bir anlatıma İslami kaynaklarda da rastlanmaktadır. Deccal'e karşı çıkan bir gencin, bir gözü sakat (*kör/şaşı/silik*) olan Deccal tarafından öldürüleceği sonra da diriltileceği fakat o gencin Deccal'e karşı çıkmaya devam edeceği anlatılmaktadır. Deccal'in onu tekrar kesmeye çalışacağı ancak Allah'ın, o gencin boynundan köprücük kemiğine kadar olan kısmını bakır haline dönüştürmesinden dolayı Deccal'in ona bir daha zarar veremeyeceği ifade edilmektedir (Buhari, Fiten 28, 1976: c. 6, 241-243); (Müslim, Fiten 113, 1988: c. 8, 484,485).

Her iki dinin anlatımlarında da kötü karaktere (*Canavar/Deccal*) karşı çıktığı için öldürülen iyi karakterlerden bahsedilmektedir. Bir diğer tematik benzerlik ise öldürülen iyi karakterlerin tekrar dirilmesi ve kötü karakterlerin dirilen iyi karakterlere bir daha zarar veremeyecek oluşunun anlatılıyor olmasıdır.

g.h. Ahit Sandığının Görülmesi

Hristiyanların Apocalypse Kitabı'nın 11. bölümünde, Yedinci Borazan'a üflenmesiyle birlikte Mesih'in Dünya egemenliğinin başlayacağı, Gökteki Tapınak'ın açılacağı ve Antlaşma Sandığı'nın görüleceği anlatılmaktadır.

Kur'anı Kerim'de, İsrailliler'in bir hükümdar tarafından yönetilmek istemesi üzerine Talut'un (*Saul*) onlara hükümdar kılındığı ancak onların Talut'u küçümsedikleri anlatılmakta ve Tabut'un (*Ahit Sandığı*) gelmesinin Talut'un Hükümranlığının alameti olduğu vurgulanmaktadır (Bakara 2/246-252).

Antlaşma Sandığı'nın (*Tabut*) görülmesi, her iki dinin kaynaklarında da yeni bir döneme/düzene işaret etmekte ve yeni liderin hâkimiyetinin başladığının kanıtı olarak gösterilmektedir.

g.i. Kızıl Ejderha, Kırmızı Canavar/Kırmızı Deccal

Apocalypse Kitabı'nın 12. bölümünde, yedi başlı on boynuzlu kızıl renkli bir Ejderha ile ordusunun Mikail'e karşı savaşacağı ancak bozguna uğrayıp yeryüzüne atılacağı anlatılmaktadır. Ayrıca 17. bölümde, üzeri küfürlerle dolu kırmızı renkli bir Canavar'dan bahsedilmekte ve kırmızı renkli Canavar'ın yerin dipsiz derinliklerden çıkacağı söylenmektedir.

İslami kaynaklarda Deccal'in kırmızı yüzlü, uzun boylu, kıvırcık saçlı olduğu ve bir gözünde sakatlık bulunduğu anlatılmaktadır. İsa Mesih'in ise esmer tenli, düz saçlı olduğu ve sanki üzerinden su dökülüyormuş gibi göründüğü ifade edilmektedir (Buhari, Fiten, 27/Tabir, 33, 1976: c. 9, 178-179). Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de (Neml 27/82) ve bazı hadislerde (İbn Mace, Fiten 31, 1983: c. 10, 305) yerden çıkacak bir yaratıktan (*Dabbetü'l-Arz*) bahsedilmektedir.

Apocalypse Kitabı'ndaki kızıl Ejderha ile kırmızı Canavar figürleri, İslami kaynaklardaki kırmızı suratlı Deccal ile morfolojik açıdan benzeşmektedir. Ayrıca kırmızı Canavar'ın yerin derinliklerinden çıkması ile Dabbetü'l-Arz'ın yerden çıkması da tematik açıdan benzeşmektedir.

g.j. Üzerinde Küfürler Yazılı, Yaralı Başlı Canavar/Alnında Kâfir Yazılı, Yaralı Gözlü Deccal

Hristiyanların Apocalypse Kitabı'nın 13. bölümünde, denizin derinliklerinden üzerinde küfürler yazılı bir Canavar'ın çıkacağı anlatılmaktadır. Bu Canavar'ın başlarından birinde ölümcül bir yara izi olduğu söylenmektedir.

Hadislerde, Deccal'in bir gözünün kör, şaşı veya silik olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır (Müslim, İman 274, 1988: c. 1, 238-239). Ayrıca Decalin iki gözünün arasına 'kâfir' anlamına gelen 'kefere' ibaresinin yazılı olduğu ifade edilmektedir (Müslim, Fiten 20, 1988: c. 8, 471-472).

Her iki dinin kaynaklarında da son dönemde ortaya çıkacak olan kötü karakterli bir yaratıktan bahsedilmektedir. Bu yaratığın başında/yüzünde yara izi olması ve üzerinde küfür ibaresinin yer alması morfolojik açıdan benzeşmektedir.

g.k. Armagedon Savaşı

Hristiyanların Apocalypse Kitabı'nın 16. bölümünde, Ejderha'nın, Canavar'ın ve Sahte Peygamber'in ağızlarında çıkan üç kötü ruhun, Dünya'daki bütün kralları (*liderleri*) Armagedon denilen yerde toplayıp savaştıracağı anlatılmaktadır.

İslami kaynaklarda, Kıyamet'e yakın bir dönemde Medine'den hareket edecek olan ve yeryüzü halkının en iyilerinden oluşan bir ordunun Şam yakınlarındaki Guta denilen yerde kamp kuracağı anlatılmaktadır (Ebu Davud, Melahim 6, 1988, c. 14, s. 422). Guta'da mevzilenmiş olan bu İslam ordusunun, A'mak (*Amik Ovası*) veya Dâbık denilen yerde konuşlanmış olan Rum ordusu ile savaşacağı ifade edilmektedir (Müslim, Fiten 9, 1988: c. 8, 428-429).

Her iki dinin metinlerinde de Dünya'nın sonuna doğru büyük bir savaşın çıkacağı (*Armagedon/Melhame-i Kübra*) ifade edilmektedir. Ayrıca her iki dinin anlatımında da bu savaşın yaşanacağı yer (*Megiddo/Amik ovası*), coğrafi olarak aynı konumdadır.

g.l. Belli Bir Süre (Bin Yıl) için Tinsel Varlıkların Zincirlenerek Kontrol Altına Alınması ve Hapsedilmesi

Apocalypse Kitabı'nın 20. bölümünde, gökten inen bir Melek tarafından Ejderha'nın zincirle bağlandığı ve bu esaretin bin yıl süreceği anlatılmaktadır. Belirlenen süre dolunca serbest bırakılacak olan Ejderha'nın kötülüklerine başlayacağı ve Gog-Mogog'u insanlara saldırtacağı söylenmektedir.

Yahudi kutsal kitaplar külliyatı olan Tanakh'ın doğru anlaşılması açısandan bir nevi tefsir özelliği taşıyan Talmud'da (Firestone, 2004: 101) Kral Süleyman'ın, askerlerinden Benaiahu'ya cinlerin prensi olan Asmedeus'u getirme görevi verdiği, Benaiahu tarafından Asmedeus'un zincirlenerek zabtedildiği ve zincirlerinden kurtulamayan Asmedeus'un Kral Süleyman'ın huzuruna getirilerek sorgulandığı anlatılmaktadır (Simon, 2019: 195-198).

Kur'an-ı Kerim'de de zincirlenerek zabtedilmiş olan cinlere Süleyman peygamberin hükmettiği anlatılmaktadır (Sad 38/35-38). Ayrıca İslami kaynaklarda Deccal'in bir adada elleri ve ayakları demirlerle bağlanmış halde zabtedildiği ve salıverilme vaktinin yaklaştığı ifade edilmektedir (Müslim, Fiten 24, 1988: c. 8, 493-496).

Her iki dinin anlatımlarında da tinsel varlıkları (*Asmedeus/Cinler*) zabtedebilmek ve onlara hükmedebilmek için demir zincirlerin kullanıldığının ifade edilmesi tematik açıdan benzeşmektedir. Ayrıca kötü yara-

tıkların (*Ejderha/Deccal*) zincirlenmiş olarak belli bir süreliğine hapsedilmesi ve vakti gelince serbest kalacağının anlatılması konusunda da benzerlik olduğu görülmektedir.

g.m. Hesap Günü

Hristiyanların Apocalypse Kitabı'nın 20. bölümünde, İblis'in, Canavar'ın ve Sahte Peygamber'in ateş gölüne atılmasının ardından insanların kitaplarının açılacağı ve bu kitaplara bakılarak ölülerin yargılanacağı anlatılmaktadır. 21. bölümde, inançsızların, katillerin, yalancıların, fuhuş ve büyücülükle uğraşanların kükürtlü ateş gölüne atılacağı söylenmekte, diğer insanların ise ölüm, üzüntü ve kederin olmadığı Yeni Kudüs'te (*Yeryüzü Cenneti*) Tanrı'nın huzurunda yaşayacakları anlatılmaktadır.

Kur'anı Kerim'de, insanların yaptıkları her davranışın en ufak ayrıntısına varıncaya dek (Kehf 18/49) bir kitaba yazıldığı (İsra 17/13; Casiye 45/29), zamanı gelince kitaplarında yazılanlara göre insanların yargılanacağı (İsra 17/14) şahitlerin ifadelerine ve kitaplarda yazılı olan bilgilere göre insanlar hakkında hüküm verileceği anlatılmaktadır (Zümer 39/69). Hesap gününde kitabını sağ tarafından alanların meyve bahçelerinde mutlu bir hayat yaşayacağı (Hakka 69/19-24), kitabını sol tarafından alanların ise yetmiş arşın uzunluğunda bir zincire bağlanmış olarak alevli ateşe atılacağı anlatılmaktadır (Hakka 69/25-33).

Her iki dinin kutsal metinlerinde de insanların Dünya'da yaptıklarının bir kitaba yazıldığı anlatılmakta ve insanların bu kitapta (*Amel Defteri*) yazılanlara göre yargılanarak yaptıklarının karşılığını görecekleri anlatılmaktadır.

g.n. İçinden Irmaklar Akan Diyar ve Tanrı'yı Görmek

Hristiyanların Apocalypse Kitabı'nın 22. bölümünde, Tanrı'nın tahtından çıkan ve Kutsal Kent'in ortasından akan Yaşam Irmağı'nın kıyısında, çeşit çeşit meyveleri olan Yaşam Ağacı'nın bulunduğu anlatılmaktadır. Ayrıca karanlığın olmadığı bu yere girmeyi başaranların Tanrı'yı görebileceği ifade edilmektedir.

Kur'anı Kerim'de pek çok ayette 'altlarından ırmaklar akan Cennetler (*meyve bahçeleri*)' ifadesi geçmektedir (Bakara 2/25, 266; Ali İmran 3/15, 136, 195, 198; Nisa 4/13, 57, 122; Maide 5/12, 85, 119). Ayrıca Kur'anı Kerim'de, yüzü ışıl ışıl parlayan kişilerin Rablerine bakacağı ifade edilmektedir (Kıyamet 75/22-23). Hadis kaynaklarında da Cennet'e girenlerin Allah'ı görebileceğine dair bilgilere rastlanmaktadır (Müslim, Fiten 80-81, 1988: c. 1, 248-252).

Her iki dinin metinlerindeki anlatımlarda Cennet tasvirinin ırmaklarla ve meyve bahçeleriyle yapılıyor olması ve Cehennem tasvirinin de ateşle ilişkilendirilmesi morfolojik açıdan benzeşmektedir. Yaratıcının görülmesi temasının her iki kaynakta da yer alması bir diğer benzerliktir. Ayrıca Hristiyanların kutsal kitaplarından Birinci Korintliler kitabının ikinci bölümünde yapılan Cennet tasvirindeki "*Hiçbir göz görmedi, Hiçbir kulak duymadı, Hiçbir insan yüreği kavramadı*" (Kutsal Kitap, 2009: 1220) ifadeleri ile İslami literatürdeki Cennet tasvirindeki "*Hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir insan gönlünün hatırlamadığı bir takım nimetler hazırladım*" (Buhari, Bed`u'l-Halk 8, 1976: c. 9, 42) ifadeleri benzeşmektedir.

S o n u ç

Semitik dinlerin (*Yahudilik/Hristiyanlık/İslamiyet*) kutsal metinlerinden ahir zaman (*Apokaliptik*) kehanetlerini yoğun olarak ihtiva eden bazı kitaplardaki (*Hezekiel/Daniel/Apocalypse*) bilgiler, İslami kaynaklardaki bilgilerle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiş ve bazı benzerlikler bulunmuştur. Bu benzerlikler, mutlak manada bire bir aynı özellikler taşımamaktadır ancak metinlerde anlatılan tema, olaylarda bahsi geçen karakterler, karakterlerin isimleri, fiilleri veya neden oldukları sonuçlar açısından bazı benzerlikler veya yakınlık gösteren olgular birbirleriyle ilişkilendirilmiştir. Bu çalışmada, metinlerde bahsedilen benzer kehanetlerin insanlar üzerinde güdüleyici etkilerinin olacağı varsayılmış ve metinlerin tasviri yapılarak bu benzerlikler tasnif edilmeye çalışılmıştır.

Her üç dinin kutsal metinlerinde, kıyamet öncesi dönemde küresel çapta felaketlerin yaşanacağı anlatılmaktadır. Bu metinlerde bütün insanlığın sadece depremler, salgın hastalıklar veya savaşlar gibi felaketlerle boğuşmakla kalmayıp aynı zamanda Şeytan, Ejderha, Gog-Mogog (*Yecüc-Mecüc*), Canavar (*Dabbetü'l-arz*) veya sahte Mesih (*Antichrist-Deccal*) gibi olumsuz ruhani varlıklarla da baş etmesinin gerekeceği ifade edilmektedir.

Her üç dinin kutsal metinlerinde olumlu kehanetlere rastlamak da mümkündür ancak her din bu durumun sadece kendi inananları için geçerli olduğunu ifade etmektedir. Kıyamet öncesi gerçekleşecek felaketlerden veya savaşlardan bahseden her din, kendi müntesiplerinin mutlak doğru ve haklı olduğunu savunmakta ve tanrısal inayet sayesinde kendi taraftarlarının kurtuluşa ve galibiyete ulaşacağını iddia etmektedir. Ayrıca her din, kendi inananlarına ölümden sonraki hayatlarında mutlak bir mutlu son vadetmektedir.

Her üç dinde de bir kurtarıcı beklentisi vardır. Tematik olarak, insanlığın baş edemeyeceği kadar güçlü bazı karaktelerin (*Gog-Mogog/Yecüc-Mecüc, Canavar/Dabbetü'l-Arz, Antichrist/Deccal*) belireceğine inanılmaktadır. Her üç dinde de bu kötü karakterlerin insanlığa eşi benzeri görülmemiş kötülükler yapacağına, insanların bunlarla mücadele etme konusunda aciz kalacağına ve bir kurtarıcının (*Mesih*) belirmesinin ardından bu kötü karakterlerin bir anda yok olacağına inanılmaktadır. Yahudiler, kral Davud neslinden çıkacak olan, dinsel görünümlü olmakla birlikte daha ziyade dünyevi bir lider karakterinde olan ve Yahudilere Dünya hâkimiyetini sağlayacak olan bir Mesih'i (*Mashiah*) beklemektedirler. Hristiyanlar, tanrısal karakterlere sahip olan bir Mesih'i (*Tanrı'nın Oğlu*) beklemektedirler. Müslümanlar ise peygamberlik özelliği taşıyan bir Mesih'i (*İsa peygamber*) beklemekle birlikte bu peygamberin İslami değerlerin savunucusu olacağına inanmaktadırlar. Dolayısıyla beklenen bu kurtarıcı (*Mesih*) bütün dünya insanları için değil sadece o dinin müntesiplerini kurtarmak için gelecektir.

Tarih boyunca pek çok kişi, olağan üstü işler gerçekleştiremediği halde kendisini beklenen kurtarıcı (*Mesih*) ilan etmiş ve kendisine küçümsenemeyecek sayıda taraftar bulmayı başarabilmiştir. Günümüz teknolojisinin çok daha ileri bir düzeye ulaşmasıyla birlikte dinî metinlerde anlatılan belirtilerin kısmen de olsa bir benzerinin insanoğlu tarafından yapılabiliyor hâle gelmesi ve bu konunun sosyal medya gibi platformlarda, bir ajanda uyarınca ve yönlendirici bir üslupla gündeme getirilmesi, pek çok insanın tutum ve davranışlarına müdahalede bulunulmasına imkân tanıyabilecektir. Böylesi bir güdülemeyi başarabilmek için dinlerin verdikleri bilgilerin aynen gerçeğe dönüştürülmesine de gerek yoktur. Anlatılanları çağrıştıracak hadiselerin dinî metinlerde anlatılanlarla ilgili olduğuna dair yapılacak art niyetli yorumlamalar, insanlardan pek çoğunu kuşkuya düşürme noktasında yeterli olacak ve onların tutum ve davranışlarının maniple edilmesine imkân tanıyabilecektir. İnsanlar her an kıyamet kopacakmış korkusuyla yaşamazlar. Bu durum tıpkı ölüm korkusunun her an hissedilmemesi gibidir. Ancak ciddi bir hastalık belirtisi veya benzeri bir durumun görülmesi hâlinde, kişi bir çözüm bulmaya çalışıp olağan davranışlarından uzaklaşacaktır. Dünya hayatının sona ermesi ile ilgili herhangi bir bilginin insanları etkilememesi mümkün değildir. Böylesi bir durumda, mevcut hadise dinî metinlerde anlatılan bilgilerle ilişkilendirilecek ve sonuç olarak bireysel ve toplumsal tutum ve davranışlarda bir değişim görülecektir. Dolayısıyla asırlardır bireysel ve toplumsal şuur altında güçlü bir algı oluşturmuş olan beklentilerin art niyetli kişilerce istismar edilmesi ve kendi çıkarları doğrultusunda yorumlanması ihtimali göz ardı edilmemelidir.

İnançla beslenen beklentilerin oluşturduğu algılar, bireysel ve toplumsal tutum ve davranışlar üzerinde oldukça etkilidir. Din psikolojisi ve sosyal psikoloji açısından, apokaliptik beklentilerin aynen olmasa dahi bir benzerinin gerçekleştirilebildiğini var sayacak olursak, insanların nasıl maniple edilebileceğini tahmin etmemiz mümkündür. Her üç dinin anlatımlarını referans alarak bu bilgileri kendi çıkarları doğrultusunda uzlaştırıp cemetmeyi başarabilenler eğer yeterince teknolojik, medyatik ve maddi güce sahiplerse, kendilerini Yahudilerin dini ve milli karakterli Mesih'i, Hristiyanların tanrısal Mesih'i veya Müslümanların peygamber Mesih'i olarak takdim etmekte zorlanmayacaklardır. Hatta daha önce ortaya çıkmış olan pek çok sahte mesihten çok daha fazla taraftar bulmayı başarabileceklerdir.

K a y n a k l a r

Adam, B. (2013). Tevrat. [içinde] *İslamiyet-Hristiyanlık kavramları sözlüğü* (ss. 786-787). ed. M. Selçuk & H. Albayrak. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

Allison, D. C. (2005). Biblical literature: New Testament. [içinde] *Encyclopedia of religion-2*. (ss. 905-923). ed. L. Jones. USA: Thomson.

Arslan, H. (2009). Dinî tutumların oluşum, gelişim ve değişimi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (1), 77-96.

Arslantaş, N. (2011). *Yahudilere göre Hz. Muhammet ve İslamiyet: İbranice tarih kitapları açısından bir inceleme*. İstanbul: İz Yayınları.

Asa, E. (2006). *Gerçeğe yolculuk Tora ve Yahudilik üzerine merak edilen konular*. (çev. İ. Berkan & Y. Berkan) İstanbul: Gözlem Yayınları.

Bakırcıoğlu, R. (2012). *Ansiklopedik eğitim ve psikoloji sözlüğü*. Ankara: Anı Yayınları.

Barnes, A. (2017). *New Testament notes*. (http://www.ccel.org).

Birışık, A. (2002). Kur'an. [içinde] *TDV İslam Ansiklopedisi-26*. (ss. 383-388) Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Buhari, E. (1976). *Sahihi Buhari muhtasarı tecridi sarih tercemesi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Butler, J. G. (1878). *Bible readers commentary the New Testament*. New York: D. Appleton & Company.

Calvin, J. (2017). *Commentary on Matthew, Mark, Luke*. (http://www.ccel.org).

Charlesworth, J. H. (2005). Biblical literature apocrypha and pseudepigrapha. [içinde] *Encyclopedia of Religion-2*. (ss. 896-905). ed. L. Jones. USA: Thomson Corporation.

Çakan, İ. L. (1996). *Hadis edebiyatı çeşitleri özellikleri faydalanma usulleri*. İstanbul: Marmara İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Çalışkan, İ. (2007). Gerçek ve tamamlanmış din önermesinin son din ve üstün din söylemine dönüşmesi. *Kur'an'ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı Sempozyumu*. (ss. 66-91). Konya: İlahiyat Derneği Yayınları.

Çetin, O. (1998). Horasan. [içinde] *TDV İslam Ansiklopedisi-18*. (ss. 234-241). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Demirci, K. (1994). Deccal. [içinde] *TDV İslam Ansiklopedisi-9*. (ss. 67-69). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Dilbaz, N. & Seber, G. (1993). Umutsuzluk kavramı depresyon ve intiharda önemi. *Kriz Dergisi, 1* (3), 134-138.

Drum, W. (1913). Trumpets. [içinde] *The Catholic Encyclopedia-15*. (s. 70). ed. C. G. Herbermann. New York: The Encyclopedia Press.

Ebu Davud, S. E. (1988). *Sünen-i Ebu Davud terceme ve şerhi*. (çev. S. Tekin ve ark.) İstanbul: Şamil Yayınları.

Eliade, M. (2004). *Dinin anlamı ve sosyal fonksiyonu menşe'lerin özlemi*. (çev. M. Aydın). Konya: Din Bilimleri Yayınları.

Elmas, B. (2017). *Evanjelik Hristiyanlarda kıyamet inancı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Farsi, M. ve ark. (der.). (2010). *Bereşit, Şemot*. (çev. E. Asa & D. Yanni). İstanbul: Gözlem Yayınları.

Firestone, R. (2004). *Yahudiliği anlamak: İbrahim'in-Avram'ın çocukları*. (çev. Ç. Erendağ & L. Kartal). İstanbul: Gözlem Yayınları.

Foster, B. R. (2007). Mesopotamia. [içinde] *A Handbook of Ancient Religions*. (ss. 161-214). ed. J. R. Hinnells. Cambridge: Cambridge University Press.

Ginsberg, H. L. (2007). Daniel. [içinde] *Encyclopaedia Judaica-5*. (ss. 419-425). ed. F. Skolnik. USA: Thomson Gale.

Grossman, L. (1904). Ezekiel. [içinde] *The Jewish Encyclopedia-5*. (ss. 313-316). ed. I. Singer. New York: Funk & Wagnalls Company.

Hallsell, G. (2003). *Tanrıyı kıyamete zorlamak: Armagedon Hristiyan kıyametçiliği ve İsrail*. Ankara: Kim Yayınları.

Harman, Ö. F. (2000). İncil. [içinde] *TDV İslam Ansiklopedisi-22*. (ss. 270-276). Ankara: TDV Yayınları.

Hasanoğlu, E. (2015). Erken dönem yahudi kaynaklarına göre Tanah'ın kanonize edilmesi. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 17* (32), 25-48.

Heinzmann, M. (2013). Tevrat. [içinde] *İslamiyet-Hristiyanlık kavramları sözlüğü*. (ss. 787-789). ed. M. Selçuk & H. Albayrak. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

Hökelekli, H. (1998). *Din psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

İbn Kesir, E. F. D. (1993). *Hadislerle Kur'an-ı Kerim tefsiri*. (çev. B. Karlığa & B. Çetiner). İstanbul: Çağrı Yayınları.

İbn Kesir. E. F. D. (2001). *Ölüm ötesi tarihi*. (çev. M. Keskin). İstanbul: Çağrı Yayınları.

İbn Mace, E. K. (1983). *Süneni İbn Mace Tercüme ve şerhi*. (çev. H. Hatipoğlu). İstanbul: Kahraman Yayınları.

Kağıtçıbaşı, Ç. (1999). *Yeni insan ve insanlar: Sosyal psikolojiye giriş*. İstanbul: Evrim Yayınları.

Karaman, H. & Çağrıcı, M. & Dönmez, İ. K. & Gümüş, S. (2016). *Kur'an yolu: Türkçe meal ve tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Kur'an-ı Kerim Meali. (2013). (çev. H. Altuntaş & M. Şahin). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Kutsal Kitap. (2009). İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.

Michel, T. (2012). *Hristiyan Tanrı bilimine giriş*. Ankara: Sak Yayınları.

Morgan, C. T. (2011). *Psikolojiye giriş*. (çev. S. Karakaş & R. Eski) Konya: Eğitim Yayınları.

Müslim, İ. H. H. K. (1988). *Sahîh-i Müslim ve tercemesi*. (çev. M. Sofuoğlu) İstanbul: İrfan Yayınları.

Nahum, M. S. (2005). Biblical literature: Hebrew scriptures. [içinde] *Encyclopedia of Religion*-2. (ss. 878-879). ed. L. Jones. New York: Thomson Corporation.

Sarıkçıoğlu, E. (1999). *Başlangıçtan günümüze dinler tarihi*. Isparta: Kardelen Yayınları.

Schaff, P. (1890). *St. Augustin's city of God and christian doctrine*. (http://www.ccel.org). Erişim tarihi: Temmuz 2017.

Sharpe, E. J. (2000). *Dinler tarihinde 50 anahtar kavram*. (çev. A. Güç) Bursa: Arasta Yayınları.

Simon, M. (2019). *Talmud, "Gittin, 68a-68b"*. (http://www.Halakhah.com). Erişim tarihi: 15 Nisan 2019.

Stone, M. E. (2007). Daniel books of apocryphal. [içinde] *Encyclopaedia Judaica-5*. (s. 425). ed. F. Skolnik. USA: Thomson Gale.

Tanakh the Jewish Bible Hebrew English. (2009). (http://www.ebookshuk.com) Erişim tarihi: Nisan 2019.

Thurner, M. (2013). Misak. [içinde] *İslamiyet-Hristiyanlık kavramları sözlüğü*. (ss. 551-551). ed. M. Selçuk & H. Albayrak. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

Tirmizi, E. İ. (1996). *Sünenü't-Tirmizi*. Beyrut: Daru'l-ğarbi'l-İslamiyye.

Tümer, G. (1988). Âhir zaman. [içinde] *TDV İslâm Ansiklopedisi-*

1. (ss. 542-543). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Tütüncü, Ö. & Küçükusta, D. (2007). *Organizasyonlarda bireyler: Tutum, davranış ve motivasyon*. Uluslararası Katılımlı Sterilizasyon Konferansı. İzmir.

Uslu, B. (2016). *Türk mitolojisi*. İstanbul: Kamer Yayınları.

Werblowsky, R. Z. (2005). Eschatology: An overview. [içinde] *Encyclopedia of Religion-4*. (ss. 2833-2836). ed. L. Jones. USA: Thomson Corporation.

Yazır, E. H. (2007). *Hak dini Kur'an dili-6*. (Sad. İ. Karaçam & E. Işık & N. Bolelli & A. Yücel). İstanbul: Zehraveyn Yayınları.